

Sociaal-democratie en de liberalisering van de arbeidsmarkt 1980-2010

**Een vergelijking tussen de PvdA, de SPD en (New)
Labour**

**Masterthesis
Laurens Radstake
5570727**

Samenvatting

Zowel in Nederland, Duitsland als het Verenigd Koninkrijk kwamen rond 1980 regeringen aan de macht die de crisis het hoofd wilden bieden met neoliberale beleidsmaatregelen. En, in alle drie de landen volgden deze kabinetten sociaal-democratische regeringen op die verantwoordelijk werden gehouden voor het verdiepen van de crisis van de jaren zeventig door het voeren van Keynesiaans beleid. In deze thesis is onderzocht hoe de PvdA, de SPD en de Labour Party zich hebben verhouden tot deze paradigmaverschuiving van Keynesiaans naar liberaal beleid die zich rond het begin van de jaren 1980 voordeed. De centrale vraag daarbij was; hoe hebben de PvdA, SPD en Labour zich verhouden tot de liberalisering van de arbeidsmarkt in de periode 1980-2010?

De paradigmaverschuiving resulteerde in wat Herbert Kitschelt het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie noemde. In het tijdperk van de 'new politics' werden sociaal-democratische partijen gedwongen een afweging te maken tussen het vasthouden aan traditionele standpunten of het doorvoeren van programmatische vernieuwing en het aannemen van een gematigder houding ten aanzien van liberalisering. Met eerstgenoemde houding werd de kans op regeringsdeelname, maar ook op electoraal verlies, verkleind. Met laatstgenoemde houding konden sociaal-democratische partijen de kiezer in het midden voor zich winnen, zich weer mogelijk maken als coalitiepartner, maar electoraal afgestraft worden door de linkse kiezer. De afweging die sociaal-democratische partijen maakten ten aanzien van dit politiek-economische dilemma werd mede bepaald door twee andere dilemma's; het electorale en het organisatorische dilemma.

De aard en omvang van de neo-liberale beleidsomslag verschilde tussen de drie landen fors. In Duitsland bleven neoliberale arbeidsmarkthervormingen aanvankelijk beperkt, in het Verenigd Koninkrijk was de omslag onder leiding van Thatcher zeer ingrijpend, en ook in Nederland werd er vanaf 1982 op grote schaal een beleid van meer markt en minder overheid gevoerd en bezuinigd op de sociale zekerheid.

Waar aanvankelijk zowel de PvdA, de SPD als Labour bleven vasthouden aan klassiek sociaal-democratische beleidsstandpunten en zich verzetten tegen het beleid van de 'new politics', werd door alle drie de partijen in de loop van deze drie decennia beleid van bezuinigingen, deregulering en flexibilisering gesteund of geïnitieerd. In Nederland vanaf het begin van de jaren negentig, in het Verenigd Koninkrijk aan het eind van dat decennium, en in Duitsland aan het begin van het nieuwe millennium. Met name de beleidsmaatregelen die na terugkeer in de regering werden genomen door de PvdA en de SPD droegen fors bij aan de liberalisering van de arbeidsmarkt. In het Verenigd Koninkrijk was de arbeidsmarkt ten tijden van de terugkeer aan de macht van Labour al fors geliberaliseerd.

Ondanks de verschillen tussen de landen blijkt het model van Kitschelt een goede verklaring te bieden voor de keuzes van de sociaal-democratische partijen ten aanzien van het politiek-economische dilemma.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
------------------------	---

Hoofdstuk 1: Theoretisch kader en Methodologie

1.1 Theoretisch kader.....	7
1.2 Het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie.....	8
1.3 Methodologie.....	10

Hoofdstuk 2: Nederland 1980-2010

2.1 De PvdA in het “gouden tijdperk”	13
2.2 Nederland 1982-1989	15
2.2.1 Kabinet Lubbers I en II.....	15
2.2.2 'De toekomst is van iedereen'.....	18
2.2.3 Deelconclusie.....	23
2.3 1989-2002: Het Tijdperk Kok	25
2.3.1 Lubbers III: 1989-1994.....	25
2.3.2 WAO-crisis.....	29
2.3.3 Paars I: 1994-1998.....	30
2.3.4 De Derde Weg.....	34
2.3.5 Paars II: 1998-2002.....	37
2.3.6 Deelconclusie.....	40
2.4 Balkenende I-IV: 2002-2010	43
2.4.1 Balkenende I.....	43
2.4.2 Balkenende II.....	45
2.4.3 Balkenende IV.....	48
2.4.4 Deelconclusie.....	52

Hoofdstuk 3: Duitsland en het Verenigd Koninkrijk 1980-2010

3.1 Duitsland	55
3.1.1 Tijdperk Kohl	55
3.1.2 De Duitse hereniging.....	58
3.1.3. Tijdperk Schröder	59
3.1.4. Deelconclusies	62
3.2 Het Verenigd Koninkrijk	65
3.2.1 Thatcher en Major 1979-1997.....	65
3.2.2 Labour in de oppositie.....	66
3.2.3 New Labour, Blair en Brown 1997-2010.....	69
3.2.4 Deelconclusie.....	71

Conclusies	76
-------------------------	----

Bibliografie	81
---------------------------	----

Inleiding

We zijn bezig met groot onderhoud van de spelregels rond werk. Van middenmoter in flexibiliteit is Nederland doorgeschoten naar koploper. Er is veel onzekerheid gekomen, waardoor mensen waardering en respect missen en 's nachts wakker liggen of ze de volgende dag of week nog werk hebben en de huur kunnen betalen. Dat is de veramerikanisering van de arbeidsmarkt. Daarin komt nu een kentering. Het ontslagrecht wordt eerlijker, de flexibiliteit wordt aan banden gelegd. En in Europa zijn we bezig de uitwassen van het vrij verkeer van arbeid aan te pakken.¹

Deze woorden van PvdA-leider Lodewijk Asscher werden opgetekend door de Volkskrant in een interview naar aanleiding van de door hem als minister van Sociale Zaken geïnitieerde wet 'Werk en Zekerheid' uit 2015. De balans tussen flexibiliteit en regulering waar Asscher aan refereerde, maakte onderdeel uit van een groter debat dat in de twintigste eeuw vaker werd gevoerd. Een debat over de verhouding tussen markt en plan, kapitaal en arbeid, en, tussen liberaal en sociaal-democratisch. Een debat over de politiek-economische inrichting van de moderne westerse samenleving en de vraag hoe de overheid zich diende te verhouden tot de markt.

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd een belangrijke slag in dit debat gewonnen door proponenten van meer overheidsinterventie in de markt. De diepe economische crisis van de jaren dertig had aangetoond dat de markt, in tegenstelling tot klassiek-economische voorspellingen, niet over een zelfcorrigerend vermogen beschikte. De onzichtbare hand van de 'vrije' economie was niet in staat gebleken de markt in evenwicht te brengen. Er moest een nieuwe verhouding gevonden worden tussen staat, markt en democratische instituties waarmee vrede, inclusie, welvaart en stabiliteit gegarandeerd kon worden.²

Dat compromis werd gevonden in de Keynesiaanse consensus. De staat ging zich richten op volledige werkgelegenheid, economische groei en het welzijn van haar burgers. Om die doelen te bereiken moest, waar nodig, de staatsmacht aangewend worden om te interveniëren in de markt.³ Dit compromis tussen kapitaal en arbeid zou de vrede en stabiliteit waarborgen, zo was de gedachte.⁴ De moderne verzorgingsstaat werd een intrinsiek onderdeel van het naoorlogse "gouden tijdperk" waarin welvaart, gelijkheid en volledige werkgelegenheid in goede harmonie leken samen

¹ Lodewijk Asscher, 'Het gaat niet alleen om vast-flex maar ook om respect', *De Volkskrant*, 27 juni 2015 <http://www.volkskrant.nl/economie/-het-gaat-niet-alleen-om-vast-of-flex-maar-ook-om-respect~a4089380/> (geraadpleegd 12 mei 2017)

² David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 10.

³ Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, 11.

⁴ *Ibidem*, 10.

te gaan.⁵

Deze politiek-economisch inrichting van de verzorgingsstaat was goed verenigbaar met de sociaal-democratische kernwaarden. In reactie op door de markt gecreëerde ongelijkheid werd welvaart herverdeeld en door overheden geïntervenieerd om risico's op marktfalen te beperken.⁶ Het Keynesianisme was een politieke gunstige manier om de verbreding van de verzorgingsstaat te combineren met effectief economisch bestuur. Wat sociaal rechtvaardig was, bleek ook economisch efficiënt.⁷

Maar in het debat over de verhouding tussen plan en markt, werden voorstanders van laatstgenoemde gedurende de jaren zeventig van nieuwe munitie voorzien. Verschillende sociaal-democratische regeringen hadden met Keynesiaanse beleidsmaatregelen op de twee oliecrisisen van de jaren zeventig gereageerd, maar in veel gevallen had dit de economische situatie sterk verslechterd. Het sociaal rechtvaardige viel niet langer samen met het economisch efficiënte. De werkloosheid liep op, de economie stagneerde en de inflatie steeg tot recordhoogtes.

Neoliberale politici, onder invloed van de ideeën van Friedman en zijn *boys* van de *Chicago School*, stonden aan de politieke zijlijn te trappelen om orde op zaken te stellen. Niet de overheid maar de markt werd in toenemende mate weer beschouwd als het meest wenselijke mechanisme om de economie te reguleren. Beginnend met Thatcher in het Verenigd Koninkrijk en Reagan in de Verenigde Staten werd er vanuit deze neoliberale gedachte een golf aan hervormingen doorgevoerd. Industrieën en bedrijven in overheidshanden werden geprivatiseerd, er werd bezuinigd op sociale voorzieningen, en er volgde een beleid van dereguleringen en belastingverlagingen.⁸

Deze omslag rond 1980 markeerde het begin van gestaag dalende electorale steun voor de sociaal-democratie in West-Europese landen. Na een opleving in het midden van de jaren negentig, heeft die trend zich de laatste tien jaar verder doorgezet.⁹ Sociaal-democratische partijen gingen noodgedwongen op zoek naar een alternatief politiek-economisch narratief waarin de modernisering van de verzorgingsstaat in lijn gebracht kon worden met traditioneel sociaal-democratische waarden van solidariteit, gelijkheid en sociale rechtvaardigheid.¹⁰

Daarmee werd het ideologische politiek-economische debat over de verhouding in de balans

⁵ Gøsta Esping-Andersen, 'After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy', in: G. Esping-Andersen (red.), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies* (London: Sage Publications Ltd., 2006), 1.

⁶ Colin Hay, *The Political Economy of New Labour, Labouring under false pretences?* (Manchester: Manchester University Press, 1999), 57.

⁷ Hay, *The Political Economy of New Labour*, 18.

⁸ Marion Fourcade-Gourinchas en Sarah L. Babb, 'The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries', *American Journal of Sociology* Vol. 108 (2002), No. 3, 533.

⁹ Zie: voor een uitgebreid overzicht van longitudinale internationale gegevens over verkiezingsuitslagen bijvoorbeeld: <http://www.electionresources.org/> en; <http://www.globalelectionsdatabase.com/>

¹⁰ Simon Vaut et al., *Economics and Social Democracy*, 3rd, updated edition (Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, 2011), 50.

tussen markt en plan, in de laatste decennia ook tot een debat dat binnen sociaal-democratische partijen werd gevoerd. Veel sociaal-democratische partijen zijn in de laatste decennia opgeschoven in de richting van het midden en hebben er voor gekozen om neoliberale beleidsmaatregelen te steunen of te initiëren.¹¹ De vraag is dan ook in hoeverre Asscher's eigen PvdA medeverantwoordelijkheid draagt voor de huidige flexibiliteit van de arbeidsmarkt.

Het contrast tussen traditioneel sociaal-democratische waarden en het beleid van hervormingen vormt een interessant spanningsveld voor onderzoek. Waarom kiezen sociaal-democratische partijen voor liberalisering? Opvallend genoeg is de motivatie van sociaal-democratische partijen nog niet uitgebreid onderzocht.¹² Deze thesis wil bijdragen aan dit debat door onderzoek te doen naar de ontwikkelingen op het gebied van de liberalisering van de arbeidsmarkt in Nederland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk en naar de positie van de PvdA, SDP en Labour ten opzichte van deze ontwikkeling.

De onderzoeksvraag die centraal staat in deze thesis is de volgende: 'Hoe hebben de PvdA, de SPD en Labour zich verhouden tot de liberalisering van de arbeidsmarkt in de periode 1980-2010? Vanwege de beperkte omvang van de thesis richt ik mij primair op de ontwikkelingen in Nederland, om in vervolgens beknopt te analyseren hoe deze ontwikkeling zich verhoudt tot de ontwikkeling in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk in de periode 1980-2010. Belangrijke deelvragen daarbij zijn: hoe heeft de liberalisering van de arbeidsmarkt zich in deze landen ontwikkeld? En, in hoeverre is die houding te verklaren aan de hand van Kitschelt's theoretische model van het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie?'¹³

¹¹ A. Lavelle, *The death of social democracy: political consequences in the 21st century*, Ashgate Publishing, Ltd., (2013) Part I, chapter II "Social Democracy and Neo-liberalism", 1.
http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/23158/53682_1.pdf?sequence=1 (geraadpleegd 22 februari)

¹² Peter Starke, 'The politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review', *Social Policy & Administration* vol.40, (2006) No.1, pp. 114.

¹³ Zie: Theoretisch kader.

Hoofdstuk 1: Theoretisch kader en methodologie

1.1 Theoretisch kader.

Het academisch debat over de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na het 'gouden tijdperk' is te uitgebreid om hier in al haar facetten te kunnen belichten.¹⁴ Het debat kreeg een belangrijke impuls door de publicatie van Paul Pierson's *Dismantling the Welfare State?* uit 1994 en *The new politics of the welfare state* uit 1996. Pierson ontwikkelde in deze werken zijn theorie van de 'new politics of the welfare state'. Die 'nieuwe politiek' van bezuinigingen en ontmanteling van de verzorgingsstaat, verschilde wezenlijk van de 'oude politiek' van uitbreiding. De politiek van uitbreiding van sociale zekerheid en sociale voorzieningen in de naoorlogse decennia, was gepaard gegaan met de bekrachtiging van voor het electoraat populaire beleidsmaatregelen op een terrein waar relatief weinig weerstand bestond van belangengroepen.¹⁵ Bezuinigingen op de verzorgingsstaat vanaf de jaren tachtig daarentegen, dwong politieke actoren tot het nemen van impopulaire beleidsmaatregelen die op verzet konden rekenen van zowel kiezers als van netwerken van belangengroepen zoals vakbonden.¹⁶ De theoretische concepten met betrekking tot de opbouw van de verzorgingsstaat, inclusief het sociaal-economisch functionalisme en op klassentegenstellingen gebaseerde *power resource* theorieën, waren niet langer in staat de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na het gouden tijdperk te verklaren, aldus Pierson.¹⁷

De op het oog logische constatering dat bezuinigingen electoraal riskant zijn, leidde tot de vraag waarom politieke partijen kozen voor het doorvoeren van deze electoraal riskante impopulaire bezuinigingsmaatregelen op sociale voorzieningen. Pierson beschouwde politici zowel als *office-seeking* als *policy-seeking*. Ten aanzien van bezuinigingen op de verzorgingsstaat resulteerde dit in een botsing tussen beleidsdoelen en electorale ambities. In de theorie van Pierson zullen partijen alleen impopulaire maatregelen doorvoeren wanneer het risico op electorale afstraffing relatief klein is. Om negatieve electorale consequenties te beperken maken partijen gebruik van '*blame avoidance strategieën*'.¹⁸

Het '*new politics*' debat dat naar aanleiding van Pierson's publicaties ontstond, ging zich in de

¹⁴ Ik beperk mij tot enkele relevante bijdragen voor mijn theoretisch kader. Zie voor een goed overzicht van het debat: Peter Starke, 'The Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review', *Social Policy & Administration* vol.40 (2006), No.1, pp. 104-120.

¹⁵ Paul Pierson, 'The new politics of the welfare state', *World Politics*, vol.48 (Jan. 1996) No.2, 144.

¹⁶ Pierson, 'The new politics of the welfare state', 144.

¹⁷ Starke, 'The Politics of Welfare State Retrenchment', 105.

¹⁸ Voor een uitgebreid comparatief onderzoek naar de politiek van 'blame avoidance strategieën' in Nederland en Denemarken, zie: C. Green-Pedersen, *The Politics of Justification, Party competition and Welfare-State retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002).

loop van de jaren negentig ook richten op de specifieke vraag waarom sociaal-democratische partijen kozen voor liberale hervormingen. Een belangrijke bijdrage in dit debat kwam van Herbert Kitschelt, die in *European social democracy between political economy and electoral competition* (1999) zijn theoretische model van het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie uiteenzette.

1.2 Het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie.

Met het afscheid van het 'gouden tijdperk' werden de mogelijkheden voor sociaal-democratische partijen om met conventionele beleidsinstrumenten economische groei te bevorderen, volledige werkgelegenheid te realiseren en het sociale voorzieningenniveau te handhaven, drastisch beperkt. De lagere economische groei, de druk van demografische ontwikkelingen op de sociale zekerheidsvoorzieningen en de toenemende internationalisering maakten het onmogelijk om met klassiek sociaal-democratische maatregelen de economie te reguleren en de verzorgingsstaat te handhaven.¹⁹ Die veranderde sociaal-economische werkelijkheid sinds de val van de 'Keynesiaanse consensus' stelde de sociaal-democratie in het tijdperk van de '*new politics*' volgens Kitschelt voor het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie.²⁰

In zijn theoretische model is dit politiek-economisch dilemma intrinsiek verbonden met twee andere dilemma's van politieke keuze; de strijd om de stem van de kiezer en de interne mobilisatie van steun voor electorale en politiek-economische strategieën binnen sociaal-democratische partijen. Kitschelt stelt dat de wijze waarop sociaal-democraten omgaan met de politiek-economische alternatieven, afhangt van de afweging die zij maken met betrekking tot het electorale en organisatorische dilemma. En omgekeerd worden de electorale en organisatorische dilemma's vergroot of verkleind naar gelang de gemaakte politiek-economische keuzes.²¹

De nieuwe politiek-economisch realiteit van de jaren tachtig liet sociaal-democraten eigenlijk geen andere keus dan het loslaten van de toewijding aan een gemengde economie met hoge overheidsinvesteringen ten faveure van een economisch model met meer ruimte voor marktliberalisering.²² Maar, wanneer sociaal-democratische partijen daarvoor kozen, zagen zij zich geconfronteerd met het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie.

¹⁹ Herbert Kitschelt, 'European social democracy between political economy and electoral competition', in: Herbert Kitschelt et al. (red.), *Continuity and change in contemporary capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 318.

²⁰ Kitschelt, 'European social democracy', 318.

²¹ Ibidem, 318.

²² Ibidem, 319.

Dilemma 1: Either social democratic parties stay or are pushed into the opposition because they signal aversion to economic liberalization policies. Or social democrats embrace such policies, lead governments, but then experience precipitous electoral decline, once in office and pursuing liberalization strategies.²³

Met andere woorden, wanneer sociaal-democratische partijen oppositie voeren tegen politiek-economisch beleid van liberalisering, zijn zij gedoemd tot de oppositiebanken omdat zij zich onmogelijk maken als mogelijke coalitiepartner voor centumpartijen die wel voorstander van marktliberalisering zijn. Waar sociaal-democraten economische liberalisering wel omarmen, als oppositie- of als regerende partij, verbreden zij hun electorale steun in het midden en hun potentiële coalitiepartners, maar vervreemden zich van hun traditionele achterban. Wanneer sociaal-democraten terugkeren als regeringspartij en zij kiezen voor een meer liberaal beleid van deregulering en bezuinigingen, volgt echter al spoedig een periode van vaak snel oplopend electoraal verlies.²⁴

De onderliggende logica voor dit dilemma is volgens Kitschelt dat wanneer de traditionele electorale achterban wordt geconfronteerd met een door sociaal-democraten gesteund beleid van bezuinigingen op overheidsuitgaven en marktliberalisering, waar zij verdediging van de verzorgingsstaat en het scheppen van banen verwacht, deze groep zich in de toekomst zal onthouden van stemming, of zal stemmen op partijen ter linkerzijde van de sociaal-democraten, inclusief links-libertarische partijen.

Of sociaal-democratische partijen kiezen voor een beleid van bezuinigingen en meer marktwerking hangt af van de manier waarop zij omgaan met het electorale en het organisatorische dilemma.

Dilemma 2: In the presence of a strong left-libertarian competitor, either social democrats maximize votes but fail to win the median voter and therefore have only limited bargaining power over government formation, or they maximize their bargaining power by controlling the median voter but sacrifice votes to their left-libertarian competitor.²⁵

Wanneer een sociaal-democratische partij in een positie verkeert waarin zij een bijzonder scherpe afweging moet maken tussen *vote- and office-maximizing* strategieën, doordat zij zowel concurrentie aan de linker- als de rechterzijde heeft, zullen sociaal-democratische partijen niet geneigd zijn om naar het midden op te schuiven door liberalisering te omarmen in een poging de

²³ Kitschelt, 'European social democracy', 324.

²⁴ Ibidem, 324.

²⁵ Ibidem, 328.

kiezer in het midden voor zich te winnen. Dit zou ten koste gaan van de linkse stem. Heeft een sociaal-democratische partij daarentegen weinig tegenstand te duchten van een partij ter linkerkant, en is de concurrentie in het midden zwak, dan is de kans groot dat de partij kiest voor een *office-maximizing* strategie door een liberale politiek-economische positie in te nemen.

Welke keuzes er ten aanzien van de eerste twee dilemma's worden gemaakt hangt echter ook sterk af van de interne balans binnen sociaal-democratische partijen tussen *office-motivated leaders* en *policy-seeking activists*.²⁶ Het derde, organisatorische dilemma, is van invloed op deze balans.

Dilemma 3: Either social democratic parties adhere to mass-party organizations and accountable leadership and thus guarantee strategic continuity, but accept programmatic immobility and the increasing symbolic disadvantages of mass-party organization. Or they increase the parties' openness for innovation from below and above through organizational reforms, but run the risk that strategic flexibility translates into greater volatility of party appeals and uncertainty about the parties' positions in the electorate.²⁷

Welke positie door sociaal-democraten in dit dilemma wordt gekozen is afhankelijk van de status als regeringspartij en de electorale prestaties. Hier zijn het eerste, tweede en derde dilemma nauw met elkaar verbonden. Organisatorische en strategische hervormingen worden door partijen doorgevoerd na lange periodes van afnemende verkiezingsresultaten, verlies van regeringsdeelname, of stagnatie in de oppositie, waarna leiderschapsovername volgt. Organisatorische hervorming verhoogt de kans dat partijen nieuwe strategische standpunten innemen. Deze strategische flexibiliteit stelt sociaal-democratische partijen in staat om een meer markt-liberale centristische positie in te nemen en zodoende het electorale midden voor zich te winnen. Op andere momenten stelt het partijen juist in staat om meer libertarische standpunten in te nemen met als doel om kiezers ter linkerkant te winnen. Maar, beide strategieën impliceren een afscheid van de strategische status quo uit het 'gouden tijdperk' waarbij de nadruk lag op een gemengd economisch model en de strijd voor een uitgebreide verzorgingsstaat.²⁸

1.3 Methodologie en operationalisering.

Wegens de omvang van de scriptie richt mijn onderzoek zich primair op de ontwikkelingen in

²⁶ P. Marx en G. Schumacher, 'Will to Power? Intra-Party conflict in Social Democratic Parties and the Choice for Neoliberal Policies in Germany, The Netherlands and Spain (1980-2010)', *European Political Science Review* (2013) 5:1, 152.

²⁷ Kitschelt, 'European social democracy', 332.

²⁸ Ibidem, 333.

Nederland. (Hoofdstuk 2). Dit hoofdstuk is opgedeeld in drie periodes: 1982-1989 (Lubbers I en Lubbers II), de periode waarin de PvdA geen regeringsdeelname had; 1989-2002 (Het tijdperk Kok), en de periode 2002-2010.

Om de ontwikkeling in de positie van de PvdA met betrekking tot liberalisering van de arbeidsmarkt volledig in kaart te brengen, rust dit onderzoek op de analyse van een substantieel aantal primaire bronnen als beginselprogramma's, verkiezingsprogramma's, regeringsakkoorden, regeringsverklaringen, parlementaire debatten, speeches van sleutelfiguren en beleidsdocumenten. Daarnaast rust het onderzoek op belangrijke publicaties van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, het Sociaal-Cultureel Planbureau, rapporten van de Stichting van de Arbeid en publicaties van de Wiarda Beckmanstichting. Voorts is er gebruik gemaakt van relevante secundaire literatuur.

De kwalitatieve analyse van de ontwikkeling in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk (Hoofdstuk 3) rust voornamelijk op secundaire literatuur. De ontwikkelingen in de SPD en (New) Labour vormen een gecombineerd hoofdstuk dat is opgedeeld in twee delen. Hier beperkt het primaire bronnenonderzoek zich tot verkiezingsprogramma's en enkele beleidsdocumenten rondom *critical junctures* in het proces van liberalisering.

Gezien de historische positie van de sociaal-democratie met betrekking tot de bescherming van arbeid ten opzichte van kapitaal, hanteer ik een brede opvatting van liberalisering van de arbeidsmarkt. Liberalisering van de arbeidsmarkt is meer dan alleen de vergroting van de marktwerking. In marxistische termen kan liberalisering gezien worden als de verzwakking van de positie van arbeid ten opzichte van de positie van kapitaal. In de keynesiaanse-neoliberale tegenstelling moet deze liberalisering worden gezien als een verschuiving van vraagzijde- naar aanbodzijde-beleid. Ofwel, de transitie van stimulering van de vraag door opschaling van de overheidsuitgaven, naar een complex van maatregelen waarmee werd beoogd de aanbodzijde van de economie, en de positie van het bedrijfsleven te versterken. Dit aanbodzijde-beleid kenmerkt zich door deregulering, flexibilisering van de arbeidsmarkt en de bezuinigingen op sociale zekerheid.

Het onderzoek richt zich dus op institutionele veranderingen die van invloed zijn geweest op de mate van deregulering, flexibilisering en de bezuinigingen op sociale zekerheid. Ik operationaliseer de mate van liberalisering van de arbeidsmarkt aan de hand van de 'waardes' op de variabelen: sociale zekerheidsstelsel, arbeidswetgeving, arbeidsverhoudingen, en actief arbeidsmarktbeleid.

Bezuinigingen op de sociale zekerheid rondom arbeid moeten gezien worden als veranderingen in de voorzieningen waardoor deze minder aantrekkelijk worden voor de (potentiële)

ontvanger.²⁹ Die aantrekkelijkheid kent twee dimensies. Enerzijds de hoogte en de duur van de uitkering, en anderzijds de criteria waaraan voldaan moet worden om in aanmerking te komen voor de uitkering. Bezuinigingen moeten gezien worden als elke verandering in het stelsel waarmee één van deze twee aspecten negatief beïnvloed wordt.

Maar daarnaast is er nog een tweede element van belang bij bestudering van de sociale zekerheidsvoorzieningen. Er dient ook gekeken te worden naar hervormingen die zich richten op herstructurering. Bijvoorbeeld door de introductie van activerend arbeidsmarktbeleid. Het doel van deze hervormingen is niet direct gericht op bezuinigingen, maar deze hervormingen kunnen wel een liberaliserende werking hebben op de arbeidsmarkt. Daarnaast moet er gekeken worden naar hervormingen die zich richten op de verandering van de organisatie en financiering van sociale zekerheid, bijvoorbeeld middels privatiseringen.³⁰

Ten aanzien van veranderende arbeidswetgeving richt ik mij voornamelijk op versoepeling van het ontslagrecht, en veranderende wetgeving rondom tijdelijke- en deeltijdarbeid. Ten slotte is de rol van de overheid in de arbeidsverhoudingen van belang. Welke rol speelt de overheid in het overleg tussen werkgever en werknemer over de arbeidsvoorwaarden?

Daarnaast analyseer ik voor elke periode in de drie landen kwantitatieve indicatoren van de ontwikkeling van liberalisering van de arbeidsmarkt op macro-niveau aan de hand van beschikbare data van het OECD. In de eerste plaats aan de hand van het aandeel *social transfers* in het nationale inkomen. Daarbij moet aangetekend worden dat in deze statistieken ook *transfers* zijn opgenomen die niet specifiek gericht zijn op voorzieningen voor de beroepsbevolking. Maar, deze cijfers geven wel een indicatie van de algemene tendens. Het aandeel *social transfers* moet overigens wel afgezet worden tegen de werkloosheidscijfers. Om de mogelijkheid van verhoging van de *social transfers* in het nationale inkomen af te zetten tegen een mogelijke toename van de werkloosheid. Ten tweede analyseer ik de cijfers rondom het percentage tijdelijke arbeid. Liberalisering van de arbeidsmarkt kenmerkt zich door versoepeling van regelgeving voor werkgevers om gebruik te maken van de inzet van tijdelijke arbeid. Het percentage tijdelijke arbeid is verbonden aan de derde indicator *employment protection legislation*. De mate van bescherming geldt als een belangrijke kwantitatieve indicator van liberalisering. Ik analyseer deze cijfers voor zowel werknemers met een vast- als met een tijdelijk contract.

²⁹ Green-Pedersen, *The Politics of Justification, Party competition and Welfare-State retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 58.

³⁰ Green-Pedersen, *The Politics of Justification*, 59.

Hoofdstuk 2 Nederland 1980-1989

2.1 De PvdA in het “gouden tijdperk”

In 1951, vijf jaar na haar oprichting publiceerde de Partij van de Arbeid het ambitieuze; *De weg naar vrijheid, een socialistisch perspectief*. Zoals de titel laat raden was het plan een directe tegenreactie op Friedrich Hayek's in 1944 gepubliceerde *The Road to Serfdom*, later beschouwd als de ideologische bakermat van het neoliberalisme.

Den Uyl, destijds directeur van de Wiarda Beckman stichting en later leider van de PvdA van 1966 tot 1986 en premier van 1973 tot 1977, was één van de voornaamste auteurs van *De weg naar vrijheid*. Het waren de ideeën van filosofen uit de traditie van het socialistisch humanisme als Polanyi en Mannheim die de inspiratie vormden voor *De weg naar vrijheid*.³¹ In het plan werd hard van leer getrokken tegen het liberalisme.³² En in het bijzonder tegen het veronderstelde strategische doel van het neoliberalisme: het synoniem stellen van de democratie aan de vrije markt.³³

De weg naar vrijheid had echter ook een typisch Nederlands karakter. De 400-pagina tellende visie op mens en samenleving moet worden gezien in het licht van de 'Doorbraak' strategie; het doorbreken van de verzuiling door middel van een concreet socialistisch plan voor de toekomst.³⁴ De PvdA had daarmee het uitdrukkelijke doel zich te profileren en positioneren als een bredere volkspartij. In tegenstelling tot de ideeën van Hayek zagen de sociaal-democraten juist een actieve rol voor de overheid weggelegd in het waarborgen van de vrijheden van het individu.

De PvdA regeerde onafgebroken van 1946 tot 1958 en hield in die periode vast aan de geleide loonpolitiek. Dit hield in dat loonsverhogingen door de overheid alleen werden toegestaan wanneer deze door een productiviteitsverhoging konden worden gerechtvaardigd. De staat stelde zich tot doel Nederland op internationaal niveau een goede concurrentiepositie te verschaffen en daarnaast werd er volledige werkgelegenheid nagestreefd. Vanuit deze twee doelstellingen matigde de overheid de lonen. De regering onder leiding van de PvdA slaagde er zo in de economie na de Tweede Wereldoorlog weer uit het slop te trekken.

In veel sociaal-democratische partijen werd in die jaren afscheid genomen van het streven naar socialisatie van de productiemiddelen. Er werd een gematigder houding aangenomen ten opzichte van het kapitalisme. In het verkiezingsprogramma van de Duitse SPD uit 1959 werd dat

³¹ Merijn Oudenampsen 'A Dialectic of Freedom: The Dutch Post-War Clash Between Socialism and Neoliberalism', *Socialism and Democracy*, 30:1,(2016), 130.

³² D. Orlow, 'The Paradoxes of Success. Dutch Social Democracy and its Historiography', *BMGN*, 110 -1 (1995), 46.

³³ Oudenampsen, 'A Dialectic Of Freedom', 133.

³⁴ Ibidem, 139.

geformuleerd als 'zoveel markt als mogelijk, zoveel planning als noodzakelijk'.³⁵ Partijleidingen poogden door het moderniseren van het partijprogramma te ontsnappen aan het politieke isolement waarin de sociaal-democratie in de jaren zestig was beland.

In Nederland ontstond er in de jaren zestig een tweedeling onder sociaal-democraten over de te varen koers. Een nieuwe generatie sociaaldemocraten eiste een grondige inhoudelijke heroriëntatie.³⁶ De etatistische planningsideologie van de PvdA kwam onder druk te staan. Binnen de partij stond een groep leden op die zichzelf 'Nieuw Links' doopten, en die de standpunten van de partij aanzienlijk beïnvloedden.³⁷ Nieuw Links was gefrustreerd door de politiek van compromis, en klaagde dat de PvdA's wil tot regeren ten koste ging van het ideologisch beleid.³⁸ De groep eiste een meer democratische partij en een sterkere nadruk op sociale en economische gelijkheid. 'Er werd door de groep aangestuurd op een "polarisatiestrategie". Door de strijd aan te gaan met politieke tegenstanders en zich duidelijker op haar ideologische gronden te profileren, zou de PvdA de kiezer weer echt een keuze kunnen bieden.³⁹ Den Uyl was aanvankelijk sterk gekant tegen deze tactiek. Hij achtte de utopische idealen van Nieuw Links politiek niet realistisch.⁴⁰ Maar begin jaren 1970 zou ook Den Uyl de strategie gaan omarmen. De partij ging sterker inzetten op verdere uitbreiding van de verzorgingsstaat, hetgeen een stijging van stemmen opleverde.⁴¹

In 1973 won de PvdA onder partijleider Den Uyl de verkiezingen. De polarisatiestrategie had electoraal succes gebracht. Het eerste kabinet Den Uyl kwam na een lange formatieperiode tot stand en wordt beschouwd als het meest progressieve kabinet uit de parlementaire geschiedenis. Het kabinet hanteerde als motto: "spreiding van kennis, macht en inkomen".

De groei van de verzorgingsstaat in het "gouden tijdperk" ging gepaard met een spectaculaire stijging van de uitgaven op het gebied van sociale zekerheid. In 1950 maakten de sociale zekerheidsuitgaven ongeveer tien procent van het nationaal inkomen uit, dertig jaar later was dit opgelopen tot dertig procent.⁴² Door de snel oplopende olieprijs na de oliecrises van de jaren zeventig, de sterk oplopende werkloosheid en de daaraan verbonden terugval van de belastinginkomsten ontstond er kritiek op het gevoerde beleid.

In 1981 leed de PvdA een forse verkiezingsnederlaag. Desondanks vormde de partij een coalitie met het CDA, de christen-democratische partij die in 1980 was ontstaan uit een fusie van de

³⁵ Paul Kalma, 'Het Revisionisme van J.M. den Uyl', *Socialisme & Democratie* 12 (1997), 508.

³⁶ Niké Wentholt, 'Den Uyl en het oproer van Nieuw Links. Een studie naar de gespannen verhoudingen tussen Den Uyl en Nieuw Links omtrent de anti KVP-motie', Uitgave van Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, Amsterdam, Publicatienummer 73, 2002, 10. (www.jongehistorici.nl) (geraadpleegd 20 februari)

³⁷ Wentholt, 'Den Uyl en het oproer van Nieuw Links', 12.

³⁸ Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 158.

³⁹ Wentholt, 'Den Uyl en het oproer van Nieuw Links', 10.

⁴⁰ Ibidem, 12.

⁴¹ Marx en Schumacher, 'Will to Power?', 158.

⁴² J. Berghman & A. Nagelkerke (red.), *Honderd Jaar Sociale Zekerheid in Nederland* (Delft: Eburon, 2003), 25.

ARP, CHU en de KVP. Het CDA eiste van de sociaal-democraten dat zij verantwoordelijkheid zouden nemen door bezuinigingen op de sociale zekerheid te steunen, om zodoende het begrotingstekort terug te dringen.⁴³ De voorgestelde sociale beleidsmaatregelen om te bezuinigen op de ziektekostenverzekering resulteerden echter al snel in een conflict met de vakbewegingen.⁴⁴ Bovendien kwam er fel intern protest vanuit de PvdA tegen de versoberingspolitiek. Een groot deel van de partij wilde vasthouden aan Keynesiaans beleid om werkgelegenheidsgroei te realiseren.

Het falen van de sociaal-democraten om steun in de kamer en het parlement te vinden voor extra uitgaven bracht de instabiele coalitie ten val. Het beeld van de PvdA als een partij met een onverantwoordelijke spendeerdang, maakte de partij voor de christen-democraten tot een onbetrouwbare coalitiepartner.⁴⁵ Tegelijkertijd verweten de conservatieve liberalen van de VVD de sociaal-democraten hun onvermogen om afscheid te nemen van de politieke stijl van de jaren 1970, en hun gebrek aan bereidheid om de economische koers te wijzigen en constructief samen te werken om de Nederlandse economie en verzorgingsstaat te herstructureren. Het was deze eensgezinde roep van het CDA en de VVD tot herstructurering van de Nederlandse economie, die de PvdA noodzaakte zich te verhouden tot een nieuwe politieke realiteit.

2.2 Nederland 1982-1989

2.2.1 Kabinet Lubbers I en II

Aan het begin van de jaren tachtig belandde Nederland in de meest hevige recessie sinds de jaren dertig. De gevolgen van de crisis waren het meest voelbaar op de arbeidsmarkt. De Nederlandse economie kromp sterk en dientengevolge liep de werkloosheid zeer snel op. Waar de werkloosheid eind jaren zeventig rond tussen de 3 en 4 procent van de beroepsbevolking lag, steeg deze in 1983 tot 585 duizend werklozen ofwel 9,5 procent van de beroepsbevolking (tabel 1).⁴⁶ De werkloosheid steeg hiermee in drie jaar tijd met een factor tweeënhalve.

Ook de PvdA opende haar verkiezingsprogramma van 1982, 'Eerlijk Delen' met de onderkenning van de ernst van de zaak:

⁴³ C. Green Pedersen & K. van Kersbergen, 'The Politics of the "Third Way" The Transformation of Social Democracy in Denmark and the Netherlands.' Paper for the ECPR Joint Session of Workshops, Grenoble, 6-11 April 2001 Workshop 11: "Third Ways in Europe", 12.

⁴⁴ Green Pedersen & van Kersbergen, 'The Politics of the "Third Way"', 12.

⁴⁵ Ibidem, 14.

⁴⁶ Ik hanteer de internationaal vergelijkbare *Harmonized Unemployment Rate* data van het OECD. Het CBS geeft nog hogere werkloosheidscijfers, 10,7 procent in 1983. Zie: Rita Bhageloe-Datadin, 'De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *De Nederlandse Economie 2012* (Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2013), 242.

De jaren '80 confronteren ons met lage economische groei, toenemende maatschappelijke tegenstellingen en de dreiging van het teloorgaan van vertrouwen in het vermogen van ons democratisch stelsel om de problemen het hoofd te bieden. Zonder een doeltreffend werkgelegenheidsbeleid zal de werkloosheid in eigen land al in het midden van de 80-er jaren het miljoen naderen. (...) Economische stagnatie en slinkende werkgelegenheid dreigen ons stelsel van sociale zekerheid aan te tasten. De onzekerheid krijgt steeds meer mensen in haar greep.⁴⁷

In het verkiezingsprogramma werd allereerst van leer getrokken tegen het leidende 'Nieuwe Conservatisme'. Daarmee werd bedoeld op het dogmatische politieke beleid dat door andere partijen werd voorgestaan, en dat volgens de PvdA ten koste ging van “honderdduizenden werklozen”, “weggevaagde bedrijven” en “waardevolle overheidsvoorzieningen”.⁴⁸ Dit ontnam mensen het geloof dat “je door zelf actie te ondernemen, door politiek (in de goede zin van het woord) te bedrijven de economische ontwikkelingen met succes kunt beïnvloeden.”⁴⁹

Tegenover de liberale tendens van dat 'Nieuwe Conservatisme' werden door de PvdA dus nog klassiek socialistische en Keynesiaanse antwoorden gesteld. Nieuw beleid moest uitzicht bieden op economisch herstel en terugdringing van de werkloosheid door middel van een gerichte sturing van de economie. De partij pleitte voor een meerjarenaanpak waarin een beroep werd gedaan op maatschappelijke organisaties om hun beleid in te passen in dat kader. Zo'n beroep kon alleen maar succes hebben wanneer de offers als eerlijk werden ervaren. De “stagnatie van de economie kan alleen overwonnen indien er de bereidheid is de nodige middelen beschikbaar te stellen en de nodige maatregelen te aanvaarden, ook als deze geruime tijd ten koste gaan van de persoonlijke vrij besteedbare inkomens en de vrijheid van handelen van ondernemingen.”⁵⁰ De PvdA leek hiermee terug te grijpen op de etatistische geleide loonpolitiek van de wederopbouw jaren.

Onvoldoende investeringen in de particuliere sector dienden gecompenseerd te worden met extra overheidsinvesteringen. Waar nodig dienden er gemeenschapsbedrijven door de overheid te worden opgericht.⁵¹ Bezuinigingen op overheidsinvesteringen werden dus van de hand gewezen. Met name de marktsector die op binnenlandse afzet was aangewezen moest worden gestimuleerd. De mogelijkheden om op korte termijn het financieringstekort te verlagen, waren aldus de PvdA in 'Eerlijk Delen' dan ook beperkt. De PvdA bleef vasthouden aan de polarisatiestrategie die sinds

⁴⁷ PvdA, 'Eerlijk Delen', Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1982, 1.

⁴⁸ PvdA, 'Eerlijk Delen', 1.

⁴⁹ Ibidem, 3.

⁵⁰ Ibidem, 3.

⁵¹ Ibidem, 4.

Nieuw Links was aangenomen.

Ondanks dat de PvdA bij de verkiezingen van 1982 met 47 behaalde zetels als grootste partij uit de bus kwam (tabel 2), bleek de PvdA door het stuklopen van de Rooms-Rode coalitie in 1981 door de andere partijen niet langer als een betrouwbare coalitiepartner te worden beschouwd. Er werden nog wel kortstondig gesprekken gevoerd, maar al snel bleek een coalitie tussen beide partijen niet levensvatbaar. De CDA en de VVD vonden elkaar inhoudelijk wel, en vormden met een meerderheid van 81 stemmen een nieuwe regeringscoalitie.

Voor de regeringspartijen CDA en VVD was het evident dat de crisis niet het hoofd kon worden geboden met Keynesiaanse beleidsmaatregelen. In de door Lubbers op 22 november 1982 in de kamer uitgesproken regeringsverklaring werd duidelijk dat het kabinet zou gaan inzetten op meer markt en minder overheid. De ontwrichtende werking van de crisis diende aldus Lubbers gekeerd te worden langs drie sporen: 'vermindering van de overheidstekorten en de rente; versterking van de marktsector door minder lasten voor bedrijven, economisch structuurbeleid, beperking van de arbeidskosten en vermindering van de bureaucratie; spreiding van werk over meer mensen zonder dat dit leidt tot kostenverhoging'.⁵² Een duidelijke neoliberale stap in de richting van meer markt en minder overheid. Tevens werd er aangedrongen op het verminderen van de overheidstekorten door het stimuleren van verschillende vormen van privatisering, en het zo veel mogelijk bevorderen van het profijtbeginsel.⁵³

De snel oplopende werkloosheid (tabel 1) resulteerde ook in de bereidheid van vakbonden en werkgevers om rond de tafel te gaan zitten om tot passende maatregelen te komen om de crisis het hoofd te bieden. Op 24 november 1982 kwamen de vakcentrales, werkgeversorganisaties en de overheid het Akkoord van Wassenaar overeen.⁵⁴ In het akkoord werd vastgelegd dat werknemers akkoord zouden gaan met loonmatiging in ruil voor verkorting van de arbeidsduur.⁵⁵ Alhoewel het akkoord wordt gezien als het eerste resultaat van het poldermodel, werd het 'polderen' niet de panacee waarmee werknemers, werkgevers en de overheid continu tot consensus kwamen. Verschillende historici wijzen er op dat er tussen de drie partijen louter consensus bestond over de noodzaak van gematigde loonkostenontwikkeling.⁵⁶ Werknemers, werkgevers en de overheid kwamen op andere fronten veelvuldig met elkaar in botsing. Zo bleven de vakbonden zich hevig verzetten tegen de ingrepen van de achtereenvolgende kabinetten Lubbers in de sociale zekerheid.⁵⁷

⁵² Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1982', 21ste vergadering, 22 november, 1982, 635.

⁵³ Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1982', 636.

⁵⁴ Paul de Beer, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen.' *Zeggenschap/Tijdschrift over Arbeidsverhoudingen* 14.2 (2003), 42.

⁵⁵ De Beer, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen', 42.

⁵⁶ Ibidem, 42.

⁵⁷ Ibidem, 43.

De uitbouw van de verzorgingsstaat werd vanaf het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers een halt toegeroepen.⁵⁸ De omslag naar meer neo-liberaal beleid kwam dan ook duidelijk naar voren in een versobering van het socialezekerheidsstelsel met als doel de overheidsuitgaven te beperken. In 1984 werden alle sociale uitkeringen met 3 procent verlaagd. Dit resulteerde in een forse daling van de sociale uitgaven met 1.3% van het BBP tussen 1983 en 1984 (tabel 1). Bovendien werden de uitkeringen bevroren en de verdere jaren tachtig niet gekoppeld aan loonstijgingen.⁵⁹ De sociale uitkeringen liepen door deze bevroering in de jaren tachtig een achterstand van 11 procent op ten opzichte van de lonen.⁶⁰ De 'no-nonsense' versoberingspolitiek van Lubbers-I in de jaren 1982-1986, resulteerde in economisch herstel uit de diepe recessie (tabel 1). Vanaf 1984 begon ook de werkloosheid te dalen, maar deze bleef desalniettemin zeer hoog. Bovendien steeg tussen 1982 en 1986 het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen met 156 duizend.⁶¹ Daarmee ontstond er ook een aanzienlijke verborgen werkloosheid. Onder meer door personen die zich ontmoedigd van de arbeidsmarkt terugtrokken omdat er geen kans was op werk, ouderen vanaf 57,5 jaar met een werkloosheidsuitkering die van sollicitatieplicht waren ontheven, en, al dan niet gedeeltelijk, arbeidsongeschikten die feitelijk als werkloos moesten worden beschouwd.⁶²

2.2.2 'De toekomst is van iedereen'

Waar de regering koos voor meer neoliberale beleidsmaatregelen, bleef de PvdA haar sociaal-democratische ideologische principes trouw. In het verkiezingsprogramma van 1986, 'De Toekomst is van Iedereen', pleitte de partij voor een meerjarenprogramma, dat richtinggevend zou zijn voor de marktsector en normstellend voor de collectieve sector. Gelijkertijd werd er wel erkend dat de overheid niet meer moest willen regelen dan nodig en uitvoerbaar was.⁶³ De overheid moest streven naar een sociaal akkoord met de centrale organisatie van werkgevers en werknemers waarin afspraken vastgelegd zouden worden ter coördinatie van het economisch beleidsherstel, investeringen, arbeidsvoorwaardenbeleid en tempo van arbeidstijdverkorting.⁶⁴ Maar ook bij het ontbreken van zo'n akkoord moest het meerjarenprogramma uitgangspunt blijven voor wat de overheid

⁵⁸ De Beer, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen', 43.

⁵⁹ Ibidem, 43.

⁶⁰ Nicolette van Gestel, Paul de Beer en Marc van der Meer, *Het hervormingsmoeras van de verzorgingsstaat. Veranderingen in de organisatie van de sociale zekerheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 59.

⁶¹ zie: Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vhteo4f8yhzi/cijfers_kabinet_lubbers_i_1982_1986 (geraadpleegd 14 februari 2017)

⁶² P. de Beer, P. H., van der Meer en J. van Ruijsseveldt, 'Ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt (1): Werkgelegenheid, werkloosheid en inactiviteit', in: J. van Ruijsseveldt, & J. van Hoof (red.), *Arbeid in verandering* (Deventer: Kluwer, 2006) 7.

⁶³ PvdA, 'De toekomst is van Iedereen', Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1986, 15.

⁶⁴ PvdA, 'De toekomst is van Iedereen', 15.

zelf kon doen. In dat geval zouden er meer overheidsinstrumenten gezocht moeten worden om wenselijke maatschappelijke ontwikkelingen zo goed mogelijk te bevorderen.⁶⁵

Het Meerjarenprogram richtte zich, vooral met het oog op de werkgelegenheid, op het op peil houden van de consumptieve bestedingen en het verhogen van de investeringen. Gelijkertijd diende ook het overheidstekort tot een structureel aanvaardbaar niveau teruggebracht te worden, omdat “anders rentelasten en aflossingsverplichtingen het door ons gewenste beleid ter bevordering van economisch herstel en arbeidsverdeling steeds meer zullen belemmeren.”⁶⁶

De PvdA wist met haar campagne in te spelen op de heersende onvrede met het conservatieve bezuinigingsbeleid en ruim een derde van de kiezers te mobiliseren. De PvdA won in 1986 zodoende 52 zetels (tabel 1). Zij bleef daarmee echter twee zetels achter op het CDA. Het CDA had uitdrukkelijk de wens het karwei af te maken, en zodoende werd er met 81 zetels wederom een meerderheidscoalitie tussen CDA en VVD gevormd.⁶⁷

Dat het electorale succes van de PvdA zich niet omzette in regeringsdeelname zorgde voor tweestrijd binnen de partij. Een belangrijk deel van de fractie begon in te zien dat de partij zich wellicht moest heroriënteren op het gebied van het etatistische verzorgingsstaat-beleid.⁶⁸ Zo ontstond er in de tweede helft van de jaren tachtig een tweestrijd tussen traditionele socialistische en PvdA-leden die modernisering voorstonden. In dit vernieuwingsdebat verschenen in 1987 en 1988 meerdere interne rapporten en publicaties die tot hevige discussies binnen de partij leidden over de te varen koers.

De discussie werd aangewakkerd door verschijning van *Schuivende Panelen* in 1987. Dit rapport fungeerde als een belangrijke aanzet tot heroriëntatie van de sociaal-democratische koers. Met name de passages over de verhouding tussen plan en markt, en de uiteenzetting over de mogelijk positieve werking van flexibilisering van de arbeidsmarkt sprongen daarbij in het oog. In het rapport werd uiteraard geen afscheid genomen van de klassieke sociaal-democratische ideologische waarden, maar het zette wel de deur open voor een heroriëntatie van bepaalde dogmatische standpunten omtrent het politiek-economische dilemma.

De verantwoordelijke commissie onder leiding van Pronk zag in dat door de toenemende internationalisering en schaalvergroting van de economie socialisatie ofwel nationalisatie van productiemiddelen in steeds mindere mate mogelijk en effectief was.⁶⁹ Vele van die economische

⁶⁵ De Beer, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen', 15.

⁶⁶ Ibidem, 16.

⁶⁷ Er werd door het CDA campagne gevoerd met de slogan: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'.

⁶⁸ Green Pedersen & van Kersbergen, 'The Politics of the Third Way', 15.

⁶⁹ PvdA, Commissie Programmatische Vernieuwingen, 'Schuivende Panelen, Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie', Amsterdam, november 1987, 99.

factoren konden niet langer door nationale planning-autoriteiten worden beïnvloed.⁷⁰ Vanuit die redenering werd er gekozen voor een gemengde economie, waarin markt- en planelementen naast elkaar moesten bestaan. De redenatie was dat sommige maatschappelijke tendensen die problemen veroorzaakten om meer correcties op het marktmechanisme, en dus om meer planning vroegen, waar in andere gevallen meer distantie van planning en dus per definitie meer markt nodig was. “Het gaat dus niet om een keuze tussen beide, maar om een combinatie van beide: 'meer plan en meer markt’”.⁷¹

Ten aanzien van arbeidsmarktbeleid werd gewezen op de blijvende noodzaak van een actieve overheid die verantwoordelijk bleef en garant stond voor kerntaken, maar waarbij ook de medezeggenschap en keuzevrijheid van burgers werd gerespecteerd.⁷² Gezien de economische omstandigheden moest er volgens de auteurs een grote nadruk komen te liggen op de herverdeling van arbeid. Daarbij kon flexibilisering een belangrijke rol spelen.⁷³

Aan deze 'geleide flexibilisering' moesten wel de nodige voorwaarden verbonden worden: deze moest zo goed mogelijk over de gehele beroepsbevolking worden verspreid “en niet, zoals nu vaak gebeurt, tot bepaalde categorieën werknemers worden beperkt”.⁷⁴ Daarnaast moest deze flexibilisering aan grenzen gebonden worden, zodanig dat werknemers niet aan de grillen van de markt werden overgeleverd. Deze 'goede flexibilisering' werd tegenover de 'slechte flexibilisering' die zich onder de kabinetten Lubbers had voorgedaan geplaatst. Daarmee werd bedoeld op vormen van flexibilisering als thuisarbeid, subcontractering en het afroepcontract.⁷⁵

In *Schuivende Panelen* werd een flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden voorgesteld, waarbij vormen van beloning -via CAO afspraken geregeld- gekoppeld werden aan bedrijfsresultaten. Flexibiliteit in de beloningen zou er op die manier voor kunnen zorgen dat bij ongunstige economische ontwikkelingen minder snel tot ontslag zou worden besloten, terwijl in tijden van voorspoed werknemers bijvoorbeeld via vormen van winst- en vermogensdeling zouden profiteren van goede resultaten. Die vermogensdeling zou moeten leiden tot een grotere inspraak van werknemers op het bedrijfsbeleid.⁷⁶

De algemene tendens van het rapport moet worden gezien als een herevaluatie van het bestaand sociaal-democratisch gedachtegoed, en als een eerste aanzet tot het afstappen van de polarisatiestrategie. Over de noodzaak tot heroriëntatie en het afstappen van de polarisatiestrategie

⁷⁰ PvdA, 'Schuivende Panelen', 96.

⁷¹ Ibidem, 97.

⁷² Ibidem, 105.

⁷³ Ibidem, 112.

⁷⁴ Ibidem, 112.

⁷⁵ Ibidem, 113.

⁷⁶ Ibidem, 112.

bestond binnen de partij echter geen consensus.⁷⁷

Het rapport werd met waardering ontvangen door het CDA en de VVD. Toenmalig CDA-minister De Koning van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verwoordde dat als volgt: 'De Partij van de Arbeid is met deze discussienota onmiskenbaar in beweging. De richting waarin zij beweegt is hoopgevend in een land waarin politieke minderheden het met elkaar moeten zien te rooien. Ik vind het namelijk slecht wanneer één van de hoofdstromingen zich voor een lange reeks jaren buitenspel plaatst.'⁷⁸ De Koning voorzag dat de PvdA weer andere partijen in beeld zou krijgen doordat de houding ten opzichte van andere partijen opener werd. De toenmalig CDA-minister constateerde dat het rapport er blijk van gaf dat de polarisatie en meerderheidsstrategie hadden afgedaan. Er bestonden geen onderhandelbare punten meer en door de PvdA werd voor het eerst in lange tijd ingezien dat in andere partijen mogelijk zinvolle analyses beschikbaar waren waar sociaal-democraten zich bij zouden kunnen aansluiten.⁷⁹

Tegelijkertijd ging het tweede kabinet Lubbers door met waar zij in 1982 mee was begonnen; een verdere versoering van het sociale zekerheidstelsel. Zo werd in 1987 een stelselwijziging doorgevoerd die een nieuwe werkloosheidswet omvatte en waarbij de criteria voor het verkrijgen van een arbeidsongeschiktheidsuitkering werden aangescherpt. In de nieuwe WW moest een werknemer om aanspraak te maken op de uitkering minimaal 26 van de laatste 52 weken hebben gewerkt. Bovendien werden de uitkeringspercentages van beide regelingen verlaagd van respectievelijk 75 en 80 procent naar 70 procent.⁸⁰

Door de plotselinge val van het kabinet van CDA en VVD in 1989 werd de verdeelde PvdA gedwongen verkiezingsstrijd te voeren. De nieuwe leider Wim Kok, die Den Uyl kort na de verkiezingen van 1986 was opgevolgd, zwakte het 'verzorgingsstaatbeleid' van de partij iets af door voor te stellen dat op sommige vlakken behoud van de status quo in plaats van uitbreiding van de sociale zekerheid acceptabel was.⁸¹ De machtsbalans in de partij verschoof ten faveure van gematigde partijleden doordat ook radicale partij activisten meer gematigd werden en het electoraat van de PvdA opschoof naar rechts.⁸² Het geloof in het sturend vermogen van de staat, en de maakbaarheid van de samenleving begon in bredere lagen van de partijen te slinken. Zo ebde de oppositiecultuur die de de partij sinds Nieuw Links had gekenmerkt gestaag weg.⁸³

⁷⁷ Green Pedersen & van Kersbergen, 'The Politics of the Third Way', 15.

⁷⁸ J. De Koning, 'Schuivende Panelen': het begin van een discussie.' In: *Christen Democratische Verkenningen* 2/88, (1988), 50.

⁷⁹ De Koning, 'Schuivende Panelen', 53.

⁸⁰ De Beer, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen', 14.

⁸¹ Marx en Schumacher, 'Will to Power?', 159.

⁸² Ibidem, 159.

⁸³ Rudolf Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie?: de PvdA in vergelijkend en historisch perspectief.' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992*. (Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen., 1993), 74.

Ondanks de gematigder koers sinds het vertrek van Den Uyl werd de onevenwichtigheid van het door het tweede kabinet-Lubbers gevoerde beleid door de PvdA in het verkiezingsprogramma van 1989 gehekelde. "Het vertrouwen in de werking van de markt is doorgeschoten ten koste van de aandacht voor de kwaliteit van functioneren, dienstverlening en verantwoordelijkheden van de overheid."⁸⁴ Naast de sociaal-economische verschilpunten werd ook het "moreel en cultureel conservatisme" bekritiseerd.⁸⁵ Maar gelijktijdig erkende de PvdA ook dat Nederland naar economische maatstaven welvarender geworden was; "Van inflatie is nauwelijks sprake, het financieringstekort is gedaald, de winsten en investeringen zijn toegenomen, veel mensen hebben werk gevonden."⁸⁶

De partij wilde voortbouwen op deze ontwikkelingen, maar dit ook op een meer evenwichtige manier doen, en zag hierbij een grotere rol weggelegd voor de overheid als borgsteller voor "georganiseerde solidariteit waar de persoonlijke spontane solidariteit niet (voldoende) bestaat of uitkomst kan bieden."⁸⁷ Het liberale idee van individualiteit en zelfredzaamheid volstond niet. Een verantwoordelijke maatschappij kon het niet zonder organisatie door de overheid stellen. "Een beroep op het zelforganiserend vermogen van een verantwoordelijke samenleving, wat men daaronder ook wil verstaan, volstaat niet."⁸⁸

Op het gebied van de werkgelegenheid maakte de PvdA het vergroten van het aantal arbeidsplaatsen, verhoging van deelname aan het arbeidsproces door ondervertegenwoordigde groepen en de substantiële terugdringing van de hardnekkige langdurige werkloosheid tot prioriteit.⁸⁹ De partij kondigde in haar programma aan dit te willen bewerkstelligen middels beheerste loonkostenontwikkeling, herverdeling van arbeid en bevordering van deeltijdarbeid en arbeidsduurverkorting in het kader van collectieve arbeidsovereenkomsten.⁹⁰ Deeltijdarbeid, flexibele arbeidsrelaties zoals tijdelijk werk, afroepcontracten en thuiscontracten moesten aan wettelijke minimumvoorwaarden worden gebonden. Op het gebied van arbeidsrechtelijke bescherming en sociale zekerheid zouden tijdelijke- en deeltijdwerknemers gelijke bescherming en behandeling moeten genieten als full-time werknemers.⁹¹

⁸⁴ PvdA, 'Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1989', 1.

⁸⁵ Ibidem, 2.

⁸⁶ Ibidem, 1.

⁸⁷ Ibidem, 19.

⁸⁸ Ibidem, 20.

⁸⁹ Ibidem, 13.

⁹⁰ Ibidem, 13.

⁹¹ Ibidem, 14.

2.2.3 Deelconclusie

Tijdens de regeerperiode van de eerste twee kabinetten Lubbers bleef de PvdA lange tijd eensgezind vasthouden aan de polarisatiestrategie. De partij bleef in het nieuwe politiek-economische landschap vasthouden aan traditionele sociaal-democratische standpunten en pleitten voor Keynesiaanse maatregelen om de crisis het hoofd te bieden. Door het benadrukken van het asociale beleid van het snijden in de sociale zekerheid en liberalisering van de coalitie van CDA en VVD, bleef de PvdA zich positioneren als dé partij die sociale zekerheid als voornaamste speerpunt had. Dit leverde de partij wel kiezers op, maar de PvdA maakte zich op deze wijze onmogelijk als coalitiepartner voor het CDA en de VVD. Na het electorale succes, maar het uitblijven van regeringsdeelname in 1986, ontstonden scheuren in het eensgezinde fundament van de partij. Gaf de sociaal-economische lijn die de partij bleef aanhouden nog wel passende antwoorden op de vragen van de jaren tachtig? Het terugtreden van Den Uyl na twintig jaar partijleiderschap leek deze interne discussie over programmatische vernieuwing mogelijk te maken.

Met de verschijning van *Schuivende Panelen* trad die discussie verder op de voorgrond. Meerdere partijleden wensten een afzwakking van de polarisatiestrategie en toenadering tot het midden om weer regeringsverantwoordelijkheid te kunnen dragen. De *policy-seeking* strategie die was ingezet vanaf Nieuw Links, verloor terrein ten opzichte van partijleden die een *office-seeking* strategie nastonden.

In de jaren dat de kabinetten Lubbers I en II regeerden deden zich grote veranderingen op de arbeidsmarkt voor. Nadat de werkloosheid in 1984 was opgelopen tot 9.51% van de beroepsbevolking zette het herstel in. Aan het eind van de regeerperiode van Lubbers II was deze gedaald tot circa 7%. (tabel 1). Gelijkzeitig liet de periode 1982-1989 een sterke stijging van het aandeel deeltijdarbeid in de totale beroepsbevolking van ongeveer 18% in 1982 tot 28% in 1989. Ook steeg het aandeel tijdelijke arbeid in die periode van 5.82% in 1983 tot 9.36% in 1987, om vervolgens weer iets af te nemen naar 8.52% in 1989 (zie tabel 1).

Ondanks dat er door de kabinetten Lubbers neo-liberaal beleid werd gevoerd, en er forse bezuinigingen op de sociale zekerheid werden doorgevoerd, bleven grote dereguleringen en flexibilisering van de arbeidsmarkt uit. Wel bleven de sociale uitgaven het gehele decennium dalen. (tabel 1) Maar na de verlaging met drie procent van de uitkeringen in 1984, leken deze de rest van het decennium mee te bewegen met de golfbeweging van de dalende werkloosheidscijfers. Het BBP vertoonde na de eerste rigoureuze ingrepen van het eerste kabinet Lubbers in 1983 weer positieve cijfers en in 1989 werd weer 4,4 procent groei bereikt.

Tabel 1: Nederland 1982-1989

	Percentage Tijdelijke Arbeid	Percentage Deeltijd- arbeid	Percentage Werkloosheid	Strictness of Employment Protection Regular contracts	Strictness of Employment Protection Temporary contracts	Social expendi- ture index	Growth Rates GDP
1982	na	na	na	na	na	25.4	-1.3
1983	5.82	18.54	9.51	na	na	25.7	1.8
1984	6.68	na	9.29	na	na	24.4	3.1
1985	7.55	19.53	8.45	3.07	1.38	23.8	2.7
1986	na	na	7.61	3.06	1.38	23.2	3.1
1987	9.36	26.36	7.47	3.04	1.38	23.2	1.9
1988	8.72	26.92	7.38	3.05	1.38	22.8	3,0
1989	8.52	27.74	6.67	3.04	1.38	22.5	4.4

Bron: OECD⁹²**Tabel 2:** Verkiezingsuitslagen 1977-1989. Vier grote partijen, en zetelaantal overige linkse partijen.

1977	1981	1982	1986	1989
PvdA 53	PvdA 44	PvdA 47	PvdA 52	PvdA 49
CDA 49	CDA 48	CDA 45	CDA 54	CDA 54
VVD 28	VVD 26	VVD 36	VVD 27	VVD 22
D66 8	D66 17	D66 6	D66 9	D66 12
CPN 2	CPN 3	PSP 3	PSP 1	GL 6
PPR 3	PPR 3	CPN 3	PPR 2	
PSP 1	PSP 3	PPR 2		
DS70 1				

⁹² OECD (2017), Part-time employment rate (indicator). doi: 10.1787/f2ad596c-en (Accessed on 11 May 2017);
 OECD (2017), Temporary employment (indicator). doi: 10.1787/75589b8a-en (Accessed on 11 May 2017);
 OECD (2017), Harmonised unemployment rate (HUR) (indicator). doi: 10.1787/52570002-en (Accessed on 27 June 2017);
 OECD (2017), Social spending (indicator). doi: 10.1787/7497563b-en (Accessed on 11 June 2017);
 OECD (2017), Strictness of employment protection: regular contracts (indicator),doi: 10.1787/data-00318-en
 (Accessed on 4 May 2017)
 OECD (2017), Strictness of employment protection: temporary contracts (indicator),doi: 10.1787/data-00319-en
 (Accessed on 4 May 2017)
 OECD (2017), Quarterly National Accounts: Quarterly Growth of real GDP, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=350#> (Accessed on 26 april 2017)

2.3 1989-2002: Het Tijdperk Kok

2.3.1 Lubbers III

Gezien de verkiezingsuitslag, de wrevet tussen het CDA en de VVD en de gematigder houding van de PvdA lag een nieuwe rooms-rode coalitie voor de hand. De PvdA werd coalitiepartner van het CDA in het derde kabinet-Lubbers. Ondanks de regeringsdeelname en de herwonnen status als betrouwbaar coalitiepartner was de PvdA nog geenszins een eensgezinde partij. Het afzwakken van de polarisatiestrategie, en de daarmee gepaard gaande matiging van standpunten, bleef met name op sociaal-economisch terrein leidden tot interne meningsverschillen. De verdeeldheid binnen de gelederen van de PvdA stak dan ook snel na de formatie wederom de kop op. De discussie werd verder aangewakkerd doordat de partij in maart 1990 bij de gemeenteraadsverkiezingen grote verliezen te verwerken kreeg. Ook bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten een jaar later, waren de resultaten teleurstellend. Slechts 20% van de kiesgerechtigden bracht een stem uit op de PvdA.⁹³

Onder druk van de tegenvallende resultaten werd het vernieuwingsdebat wederom nieuw leven in geblazen. Door het partijbestuur werd in 1990 de commissie-van Kemenade ingesteld die tot taak had “een analyse te geven van de plaats van de politieke partijen in de jaren negentig. Een analyse die zou dienen uit te monden in een visie op de rol van de politieke partijen en in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid en op de wijze waarop de partij georganiseerd dient te zijn.”⁹⁴ In het rapport, *Een partij om te kiezen*, werden voornamelijk aanbevelingen gedaan om de organisatie van de PvdA te wijzigen. Vanwege “de groeiende relativering en de rol van de politiek en de overheid in de maatschappelijke ordening” en de “vervaging van traditionele maatschappelijke tegenstellingen” werd er aangestuurd op een “meer open en beweeglijke partij”.⁹⁵

Onderwijl had het kabinet-Lubbers III aangekondigd na zeven jaar van bezuinigingen een sociaal gezicht te willen tonen, en niet te snijden in de sociale zekerheid.⁹⁶ Maar de regeringsverklaring van kabinet-Lubbers III gaf blijk van een mengeling van optimisme over de aantrekkende economie en werkgelegenheid enerzijds, en zorgen over de enorme toenemende druk op de sociale voorzieningen anderzijds;

Nu wij vrijwel staan op de drempel van de jaren negentig en terugblikken tot het midden van de

⁹³ Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie?', 74.

⁹⁴ PvdA, 'Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA'. Rapport van de commissie-Van Kemenade, Amsterdam, 1991, deel II, 32.

⁹⁵ PvdA, 'Een partij om te kiezen', voorwoord.

⁹⁶ Marx en Schumacher, 'Will to Power?', 159.

jaren tachtig, kunnen wij vaststellen dat thans zo'n 500.000 mensen meer dan toen een baan hebben. In internationaal verband behoort ons land wat de relatieve werkgelegenheidsgroei betreft tot de koplopers. Maar tegelijk is er reden tot bezorgdheid. Reden tot zorg is er omdat het aantal mensen dat op grond van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid aan de kant moet blijven staan, nog veel en veel te hoog is. Extra reden tot zorg geeft de onevenwichtige spreiding van die non-activiteit over beroepsgeschikte bevolking. Mensen die al enkele jaren werkloos zijn, hebben minder kans op een baan dan degenen die zich nu voor het eerst op de arbeidsmarkt melden. Maar ook onder de nieuwkomers op de arbeidsmarkt zijn er veel die minder dan evenredig profiteren van de verbeterde werkgelegenheidssituatie: werkzoekenden die afkomstig zijn uit etnische minderheden, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en herintredenden vrouwen. Deze ontwikkeling, deze situatie, moet worden gecorrigeerd.⁹⁷

De coalitie van CDA en PvdA stelde twee instrumenten voor waarmee die ontwikkeling gecorrigeerd diende te worden; een beheerste loonkostenontwikkeling en een activerend arbeidsmarktbeleid. Een beheerste loonkostenontwikkeling werd onmisbaar geacht voor de werkgelegenheid en zou ook de arbeidsmarktpositie van de doelgroepen van het activerend arbeidsmarktbeleid versterken. De nadruk op actief arbeidsmarktbeleid betekende een belangrijke koerswijziging ten opzichte van de jaren tachtig. Ondanks de bezuinigingen was het arbeidsmarktbeleid in dit decennium passief van aard gebleven. Met het aantrekken van de economie en bekostigd met de middelen die vrijkwamen door de loonmatiging werd het passieve arbeidsmarktbeleid omgezet in een actief arbeidsmarktbeleid.⁹⁸

Met de verschuiving van passief naar actief sociale zekerheidsbeleid, verschoof de nadruk in het sociale beschermingsbeleid van verzorging naar arbeid.⁹⁹ Dit op Amerikaanse leest geschoeide *welfare to work*-beleid richtte zich op meerdere terreinen: op het verbeteren van de toegang van werklozen tot de arbeidsmarkt en banen, op baangerelateerde vaardigheden en op het functioneren van de arbeidsmarkt.¹⁰⁰ Dit beleid moest vorm krijgen middels inzet van tal van beschikbare instrumenten; “heroriënteringsgesprekken, beroepsgerichte scholing en de daartoe kwalificerende voortrajecten, vrijstelling van werkgeverspremies bij het dienst nemen van langdurig werklozen, en subsidiëring van werkervaringsplaatsen.”¹⁰¹ Daarnaast werden de zogeheten 'arbeidspools' opgericht. Langdurig werklozen die op de gewone arbeidsmarkt geen kans meer hadden kwamen in

⁹⁷ Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1989', 14e vergadering, 27 november 1989, TK 14, 308.

⁹⁸ Paul de Beer en Rudy Wielers, 'Thema Arbeidsmarktbeleid in tijden van recessie, de kwetsbare arbeidsmarkt' *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 2003-19, nr.4, 328.

⁹⁹ Wim van Oorschot, 'The Dutch Welfare State: Recent Trends and Challenges in Historical Perspective', *European Journal of Social Security*, Volume 8 (2006) no.1, 60.

¹⁰⁰ Els Vogels en Charlotte van Trier, 'Wanneer is actief arbeidsmarktbeleid effectief?' *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken* 2003-19, nr 3, 245.

¹⁰¹ “Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1989', 309.

vaste dienst van de arbeidspool. De *pool* leende hen vervolgens uit aan andere werkgevers voor het verrichten van eenvoudige werkzaamheden. Regelmatig werd geëvalueerd of de deelnemer aan de *pool* alsnog kon doorstromen naar een reguliere baan.¹⁰²

Met het verschuivende accent van verzorging naar arbeid, verschoof ook het idee over de legitimiteit van universele en ruimhartige sociale bescherming.¹⁰³ Het model van collectieve solidariteit kwam in toenemende mate onder druk te staan. Die druk werd gevoed door toenemende onvrede met misbruik en *free-riding* van sociale voorzieningen. Het liberale idee van individuele verantwoordelijkheid vond daarmee steun onder bredere lagen in zowel samenleving als politiek.¹⁰⁴

De nieuwe regering bleek aanvankelijk dermate vol vertrouwen over de economische ontwikkeling in de nabije toekomst dat zij een nieuw wetsvoorstel aankondigde waarin het minimumloon en de sociale uitkeringen werden gekoppeld aan de ontwikkeling van contractlonen in de particuliere sector.¹⁰⁵ Dit vertaalde zich in een aangekondigde stijging van de uitkeringen en het bruto minimumloon per 1 januari en 1 juli 1990 met respectievelijk circa 1% en 1,4%.¹⁰⁶ Dit resulteerde in een forse 1.5 procent stijging van de sociale uitgaven in 1990 (tabel 4). Maar alhoewel de economie zich vanaf 1985 weer had opgericht en de werkgelegenheid vanaf het midden van de jaren tachtig begon toe te nemen, bleef de werkloosheid structureel hoog. In 1990 zat nog immer 7.4% van de beroepsbevolking zonder werk (tabel 4). Daarnaast bedroeg het aantal uitkeringsontvangers in 1990 het ongekende aantal van 1,8 miljoen.¹⁰⁷

De WRR luidde in het rapport *Een werkend perspectief* uit datzelfde jaar de noodklok. Nederland kende in vergelijking met andere OECD-landen een zeer lage arbeidsparticipatie. Volgens cijfers van het WRR verrichtten slechts negenenvijftig op de honderd inwoners tussen de vijftien en vijfenzestig jaar betaald werk.¹⁰⁸ Nederland liep daarmee ver achter op de omringende landen.¹⁰⁹ “De lage arbeidsparticipatie is grotendeels te herleiden tot de nog steeds omvangrijke werkloosheid en de lage arbeidsparticipatie van vrouwen en oudere mannen. Dit laatste hangt onder meer samen met het grote aantal arbeidsongeschikten.”¹¹⁰

Bovendien zette het eind jaren tachtig ingezette herstel niet zo door als was verwacht. Waar

¹⁰² Annemieke Smit, 'Beheer van arbeidspools nog omstreden', NRC Handelsblad, 2 februari 1990. <https://www.nrc.nl/nieuws/1990/02/02/beheer-van-arbeidspools-nog-omstreden-6922742-a974873> (geraadpleegd 20 maart 2017)

¹⁰³ Van Oorschot, 'The Dutch Welfare State', 60.

¹⁰⁴ Ibidem, 58, 72-74.

¹⁰⁵ Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1989', 309.

¹⁰⁶ Ibidem, 309.

¹⁰⁷ Van Gestel et al, *Het hervormingsmoeras*, 77.

¹⁰⁸ Op basis van cijfers uit 1988. Zie: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR), *Een werkend perspectief; Arbeidsparticipatie in de jaren '90*, Rapporten aan de regering; 38. ('s-Gravenhage: SDU uitgeverij, 1990), 7.

¹⁰⁹ WRR, *Een werkend perspectief*, 7.

¹¹⁰ Ibidem, 7.

de economie in 1989 en 1990 nog met respectievelijk 4.4 en 4.2 procent was gegroeid, daalde dit in de hier opvolgende jaren naar 2.4, 1.7 en 1.3 procent (tabel 4). Ook de werkloosheid bleef onverminderd hoog, en de druk op sociale voorzieningen als de WW en de WAO nam toe. De WAO die oorspronkelijk voor 200.000 mensen was ingericht, werd in 1990 door bijna 1 miljoen mensen gebruikt. Dit drukte een dusdanig stempel op de begroting dat de regering maatregelen voorstelde om de oplopende tekorten een halt toe te roepen.

“Nederland is ziek” concludeerde Lubbers. In de zomer van 1991 werd na lange onderhandelingen tussen de coalitiepartijen besloten tot een ingreep in de WAO. Het CDA wilde aanvankelijk een algehele afschaffing van de uitkering voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten, maar dat was voor de PvdA onacceptabel. Uiteindelijk kwam het kabinet tot het volgende besluit: arbeidsongeschikten tot vijftig jaar behielden, afhankelijk van hun leeftijd slechts voor beperkte tijd recht op een WAO-uitkering van minimaal een jaar. Die uitkering werd gekoppeld aan hun eerdere inkomen. Na het einde van de periode waarin er recht was op een uitkering zouden zij terugvallen op een veel lagere AAW-uitkering.¹¹¹ WAO'ers boven de vijftig zouden worden ontzien en voor de groep onder de vijftig die al een uitkering ontving, kwam er een overgangsregeling.

Er ontstond onmiddellijk veel verzet tegen het kabinetsbesluit. De vakbonden liepen daarbij voorop. Maar ook de Jonge Socialisten en bestuurders van PvdA-gewesten leverden veel kritiek op de plannen. Onder druk van de eigen achterban, vakbonden, en kelderende peilingen besloot Kok het WAO-besluit opnieuw ter discussie te brengen in de ministerraad. In augustus werd een nieuw compromis bereikt, dat nog steeds ingrijpend was. De WAO-maatregel zou alleen gaan gelden voor nieuwe gevallen. Mensen onder de vijftig met een WAO zouden deze behouden, maar de hoogte ervan werd wel bevroren. Voor alle mensen onder de vijftig zou de arbeidsongeschiktheidsuitkering geleidelijk verlaagd worden naar 70% van het minimumloon, in plaats van van het laatstverdiende loon.¹¹² De duur van de uitkering werd zo ingekort door deze afhankelijk te maken van het arbeidsverleden. Ook werd het recht op een uitkering beperkt door scherpere toelatingseisen.¹¹³ Alle mensen onder de vijftig die een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvingen zouden herkeurd worden op basis van striktere regels. En tot slot besloot de wet dat in de eerste zes weken van ziekte het loon doorbetaald zou moeten worden door de werkgever.¹¹⁴

¹¹¹ Algemene Arbeidsongeschiktheidswet; uitkering op sociaal minimumniveau voor alle arbeidsongeschikten; inmiddels opgeheven.

¹¹² Christoffer Green-Pedersen, Kees Van Kersbergen & Anton Hemerijck, 'Neo-liberalism, the 'third way' or what? Recent social democratic welfare policies in Denmark and the Netherlands', *Journal of European Public Policy*, 8:2, (2001), 315.

¹¹³ Barbara Vis & Kees van Kersbergen, *De verzorgingsstaat* (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2016), 86.

¹¹⁴ Zie: Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 159; Green-Pedersen, Van Kersbergen & Hemerijck, 'Neo-liberalism, the 'third way' or what?', 315.

2.3.2 WAO-Crisis

De herziening van de WAO betekende een grote ommezwaai ten opzichte van de tot dan toe door de PvdA ingenomen partijstandpunten. Zo had staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ter Veld nog kort voor het kabinetsbesluit aangegeven dat aan de WAO-uitkeringen niet mocht worden getornd.¹¹⁵ De inhoudelijke koerswijziging werd binnen en buiten de partij beschouwd als kiezersbedrog. Het ongenoegen onder de PvdA achterban was daarbij groter dan onder de CDA achterban omdat de PvdA expliciet had benadrukt niet te tornen aan de WAO. Verschillende partijgewesten vonden de plannen onacceptabel en ook de vakbonden tekenden scherp protest aan.¹¹⁶

Kok die als minister van Financiën verantwoordelijk was voor het terugdringen van het begrotingstekort, zette in de zomer van 1991 zijn partij onder druk door afkeuring van de hervormingen te verbinden aan zijn politieke lot. De WAO-crisis leidde zo bijna tot de vroegtijdige val van het derde kabinet-Lubbers. Fractieleden de Visser en Moor keerden zich tegen het besluit, stapten uit de fractie en gaven hun zetel op. De rest van de fractie en het partijbestuur ging akkoord met de gewijzigde plannen. Kok wilde echter ook de steun van gewone partijleden hebben. Op een partijcongres in Nijmegen werd uiteindelijk door een tachtig procent meerderheid van de aanwezige leden ingestemd met de voorstellen. Zeventien procent van de PvdA-leden zegden vervolgens hun lidmaatschap op, maar Kok kon aanblijven met een sterker mandaat.¹¹⁷

Naar aanleiding van een rapport van de Algemene Rekenkamer in maart 1992 over het toezicht van de Sociale Verzekeringsraad op de uitvoering van sociale wetten waarin werd geconcludeerd dat deze niet overeenkomstig was met de bedoeling van de wetgever, rees onder de fracties van VVD, D66 en GroenLinks de vraag om een onderzoek te bevorderen naar de functionering van de uitvoeringsorganen voor de sociale zekerheid.

Onder druk van de verslechterde economische situatie en de toenemende druk van de uitgaven voor sociale voorzieningen op de overheidsbegroting ontstond er ook bij de regeringspartijen voldoende steun voor een parlementair onderzoek naar het beleid en de uitvoering van sociale verzekeringen. De Commissie Uitvoeringsorganen Sociale Verzekeringen onder leiding van PvdA- Tweede Kamerlid Buurmeijer kreeg de taak dit onderzoek uit te voeren. De commissie kwam na afronding met conclusies die de aanleiding zouden vormen voor ingrijpende veranderingen.

¹¹⁵ Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie?', 75.

¹¹⁶ Ibidem, 75.

¹¹⁷ Bart Van den Braak, 'WAO-crisis PvdA 1991', *De hofvijver*, jaargang 5 nummer 33, 31 augustus, 2015. http://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjw5hnt2e9z2/wao_crisis_pvda_1991 (geraadpleegd 29 maart 2017).

In de eerste plaats werd er forse kritiek geleverd op de uitvoeringsorganen. Deze waren volgens de commissie te veel bezig met het verstrekken van uitkeringen en niet met re-integratie op de arbeidsmarkt. Bovendien stelde de commissie dat er sprake was van "allerlei ongewenste belangenverstrengelingen en afwentelprocessen" waardoor mensen die daarvoor eigenlijk niet in aanmerking kwamen een uitkering ontvingen.¹¹⁸ De enquêtecommissie bepleitte in haar aanbevelingen om marktwerking te introduceren ter wille van activering. De commissie stelde voor om de Ziektewet te privatiseren en de uitvoering van de arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsverzekeringen op te splitsen. Ten aanzien van de WAO bepleitte de commissie de oprichting van één centraal zelfstandig bestuursorgaan dat de feitelijke uitkeringsadministratie op contractbasis uit zou besteden aan private organisaties. De uitvoering van de WW wilde de commissie Buurmeijer onderbrengen bij regionale Besturen voor de Arbeidsvoorziening, die hiervoor eveneens capaciteit moesten inhuren op de markt.¹¹⁹

Bij de behandeling van het rapport in de kamer werd de analyse van de commissie grotendeels gedeeld. Over de aanbevelingen uit het rapport bestond echter geen overeenstemming. Een deel van de PvdA wilde vasthouden aan het beeld van een sociaal-democratische partij als hoeder van de verzorgingsstaat, waar anderen bereid waren om andere wegen in te slaan, inclusief meer marktwerking.¹²⁰ Met name het voorstel om de bedrijfstaksgewijze organisatie van de sociale verzekeringen onder handen te nemen stuitte op weerstand. Zo waren staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Ter Veld en fractievoorzitter Wallage hier fel tegen gekant, en kwamen hiermee lijnrecht tegenover onder andere partijgenoten Buurmeijer en Woltgens te staan.¹²¹

De omslag op sociaal-economisch terrein bracht de PvdA een grote slag toe. Velen leden zegden het lidmaatschap van de partij op. En ook electoraal werd de PvdA afgestraft. Vakbondsleden zagen de ommezwaai van de PvdA als een aanval op gevestigde rechten.¹²² Bij de verkiezingen van 1994 leed de PvdA een historische nederlaag; ze behaalde slechts 24 procent van de stemmen ofwel 37 zetels (tabel 2).

2.3.3 Paars I: 1994-1998

In 'Wat Mensen Bindt', het verkiezingsprogramma van de PvdA voor de periode 1994-1998, werd erkent dat de problemen van de jaren negentig vroegen om nieuwe passende antwoorden:

¹¹⁸ Van Gestel, et al. 'Het hervormingsmoeras', 78.

¹¹⁹ Ibidem, 80.

¹²⁰ Green Pedersen & Van Kersbergen, 'The Politics of the Third Way', 15.

¹²¹ Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 81.

¹²² Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 160.

Alle staatslieden hebben tegen het einde van de jaren tachtig moeten vaststellen dat de naoorlogse bloeitijd van het Westen afgelopen is. Er zijn totaal nieuwe sociale problemen, zoals de milieudreiging, het multiculturele samenleven en de post-communistische wereldwanorde, en er is de onverwachte terugkeer van aloude sociale problemen (werkloosheid, armoede). Aangezien (1) de oude politieke scheidslijnen en ideologieën geen aanknopingspunten bieden ('nieuwe onoverzichtelijkheid, 'postmoderniteit'), (2) de ouderwetse beleidsmethode van ambtelijke sturing van bovenaf is bot geworden, (3) de schatkist niet rijkelijk gevuld is en (4) het neoliberalisme, een romantisch geloof in de zegeningen van de vrije markt (Thatcher, Reagan), ook weinig soelaas heeft geboden, zit men opgescheept met een enorme spanning tussen hervorming van de staat en handhaving van de levenskwaliteit in de burgerlijke samenleving.¹²³

De PvdA reflecteerde in het verkiezingsprogramma op het tijdperk Lubbers-Kok, als een periode van *'trial en error'*, waarin op sociale maar strenge wijze naar passende antwoorden op vragen uit markt en samenleving werd gezocht. Dit beleid voor 'strenge rechtvaardigheid' was ontstaan omdat “de christen-democraten en sociaal-democraten rond 1989 beide tot de slotsom waren gekomen dat het neoliberalisme in de jaren tachtig te ver was doorgeschooten”. Maar gelijktijdig stelde de PvdA in haar programma:

In het huidige electorale klimaat staan belastingverhoging en radicale nivellering gelijk aan politieke zelfmoord. In de huidige internationale markteconomie, staat het vulgaire keynesianisme (overheidsuitgaven verhogen, financieringstekort laten oplopen, inflatie bestrijden met devaluatie) gelijk aan economische zelfmoord.¹²⁴

Een grote breuk met politiek-economische standpunten die tot aan het verkiezingsprogramma van 1986 waren ingenomen. Er diende op een andere wijze een nieuw evenwicht gevonden te worden tussen bezuinigingen aan de ene kant en maatschappelijke integratie aan de andere kant. Het verkiezingsprogramma leek blijk te geven van de wens van de partij om door te regeren met het CDA. Bovendien verweten de sociaal-democraten terloops ook de VVD en D66 een gebrek aan passende alternatieve oplossingen en werd er duidelijk afstand genomen van het neoliberale gedachtegoed.¹²⁵ De uitslag van de landelijke verkiezingen bepaalde echter anders.

Ondanks het verlies van twaalf zetels kwam de PvdA bij de verkiezingen van 1994 met

¹²³ PvdA, 'Wat Mensen Bindt', Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998, 34.

¹²⁴ PvdA, 'Wat Mensen Bindt', 34.

¹²⁵ Ibidem, 32.

zevenendertig zetels als grootste partij uit de bus. Het CDA verloor zelfs twintig zetels, waardoor een meerderheidscoalitie tussen de twee partijen een onmogelijkheid werd. De liberale partijen VVD en D66 wonnen respectievelijk negen en twaalf zetels, maar voor een meerderheidscoalitie waren hoe dan ook drie partijen nodig (tabel 3). Partijleider Van Mierlo stelde nadrukkelijk dat hij weigerde zitting te nemen in een coalitie met het CDA. Zodoende werd er een coalitie gevormd tussen de PvdA, VVD en D66, en werd het CDA voor het eerst in haar geschiedenis veroordeeld tot de oppositiebanken. Opvallend was dat de VVD meer kansen zag haar neo-liberale agenda te kunnen verwezenlijken met de PvdA dan met het CDA.¹²⁶

Ondanks het bekende adagium 'Nederland, coalitieland' was dit historische opmerkelijk. Het beginselprogramma van 1977 was nog grotendeels een positionering tegenover het conservatieve liberalisme geweest. En ook in 1986 was er aan die koers nog weinig veranderd. Maar in het korte tijdsbestek van zeven jaar, tussen het verschijnen van *Schuivende Panelen* in 1987 en de verkiezingen van 1994, wijzigde de PvdA op sociaal-economisch terrein grondig de koers.

De inhoud van de regeringsverklaring en het regeerakkoord van augustus 1994, gaf duidelijk blijk van de overwinning van de liberale vleugel van de sociaal-democraten op de traditionele vleugel van de partij.¹²⁷ Waar twee jaar eerder de suggestie om meer marktwerking toe te laten nog tot hevige interne conflicten leidde, werd nu door het kabinet Kok duidelijk gekozen voor meer markt en minder plan.

De leidende gedachte in het programma was het herijken van de verhouding tussen gemeenschappelijke regelingen en eigen verantwoordelijkheid.¹²⁸ Dat gebeurde “vanuit de (economische) overweging dat meer concurrentie en meer prikkels tot betere prestaties en grotere doelmatigheid kunnen leiden”.¹²⁹ De coalitie ging op zoek naar een nieuw evenwicht tussen “de behoefte aan bescherming en de noodzaak van dynamiek”.¹³⁰ Met het motto: 'Werk, werk, en nog eens werk' was het duidelijk waar de prioriteit van het kabinet lag.

Op het gebied van de arbeidsmarkt vertaalde dat nieuwe evenwicht tussen de behoefte aan bescherming en de noodzaak tot dynamiek zich dan ook in tal van beleidsvoorstellen en maatregelen. Cijfers van het CPB gaven aan dat bij hetzelfde kabinetsbeleid de inactiviteit in de kabinetsperiode 1994-1998 nog verder zou oplopen. De sociale zekerheid diende dus activerender te worden, waarbij er een nieuw evenwicht in de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid,

¹²⁶ Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 81.

¹²⁷ Uwe Becker, 'Welfare state development and employment in the Netherlands in comparative perspective', *Journal of European Social Policy*, (2000), vol. 10 (3), 225.

¹²⁸ Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Regeerakkoord 1994', Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 715, nr.11, 3.

¹²⁹ Tweede Kamer, 'Regeerakkoord 1994', 3.

¹³⁰ Ibidem, 3.

burgers, bedrijven en sociale partners gevonden moest worden. Concurrentie en marktwerking werden daarbij aangedragen als belangrijke mechanismen om de uitvoering te kunnen verbeteren.¹³¹ Concreet kwam dit neer op de aankondiging dat de toegang tot de Werkloosheidswet beperkt zou worden en het risico meer bij de bedrijfstak gelegd werd.¹³² Verder werd er aangekondigd dat er privatisering en marktwerking in de Ziektewet en premiedifferentiatie en marktwerking in de Wet op arbeidsongeschiktheidsverzekering geïntroduceerd zou worden.¹³³ Toenmalig PvdA-fractievoorzitter Wallage sprak in het debat rond de regeringsverklaring de verwachting uit dat de marktwerking in de uitvoering van de ziektewet en de WAO zou resulteren in meer belang bij preventie bij werkgevers.

Bovendien werd aangekondigd dat er om meer mensen aan het werk te krijgen, voor bepaalde sectoren en beperkte tijd, dispensatie van de Wet op het Minimumloon gegeven moest worden.¹³⁴ Dit betekende dus dat werknemers in bepaalde gevallen onder het minimumloon aan de slag zouden gaan. Ook werd er aangekondigd dat er banen geschept moesten worden tussen het minimumloon en de laagste CAO-schalen.

De veranderende situatie op de arbeidsmarkt vroeg om “modernisering op sociale voorwaarden”.¹³⁵ Met betrekking tot flexibilisering van de arbeidsmarkt wilde de regering “minder collectieve regelingen voor dynamische en zelfstandige mensen”.¹³⁶ Tegelijkertijd moest de sociale zekerheid blijven bestaan om werknemers van wie meer flexibiliteit werd verwacht daartoe in staat te stellen en moest de sociale zekerheid voor mensen voor wie geen andere mogelijkheid open stond, blijvend sociale bescherming bieden.¹³⁷

Onder druk van de tegenvallende economische resultaten, de aanhoudende druk op het sociale zekerheidsstelsel en de kritische noten van de commissie Buurmeijer, bleken de sociale partners in 1994 wederom bereid tot het sluiten van een compromis.

De economische situatie is uiterst zorgelijk. De vooruitzichten voor de middellange termijn wijzen er op dat zonder structurele aanpassingen zich geen of onvoldoende herstel kan voordoen van economische groei, rendements- en concurrentiepositie. Ons land zal dan te maken kunnen krijgen met een steeds groter en blijvend werkloosheidsprobleem en dat tegen de achtergrond van een nu reeds lage arbeidsparticipatie.¹³⁸

¹³¹ Tweede Kamer, 'Regeerakkoord 1994' 3.

¹³² Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1994', 86ste vergadering, 31 augustus 1994, TK 86, 86-5805 - 85 5870, 5815.

¹³³ Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1994', 5815.

¹³⁴ Tweede Kamer, 'Regeerakkoord 1994', 6.

¹³⁵ Jacques Wallage in: 'Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1994', 5825.

¹³⁶ Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1994', 5815.

¹³⁷ Ibidem, 5815.

¹³⁸ Stichting van de Arbeid, *Een Nieuwe Koers: agenda voor et cao-overleg 1994 in het perspectief van de middellange termijn*, no. 9/93, December 16, The Hague, 3.

De sociale partners gaven aan dat zij zich er bewust van waren dat zij een substantiële bijdrage konden en moesten leveren aan het economisch herstel en de verbetering van de werkgelegenheid. Een nieuwe koers op arbeidsvoorwaardegebied moest dan ook snel worden ingezet.¹³⁹ In de Stichting van de Arbeid werd het nieuwe centrale Akkoord 'Een nieuwe Koers' gesloten.

Door in te spelen op de veranderende behoeften van werknemers en ondernemingen kon er volgens de partners bijgedragen worden aan economische groei, de groei van de werkgelegenheid en de vergroting van de arbeidsparticipatie. De daarmee veranderende arbeidsvoorwaarden moesten meer dan voorheen worden afgestemd op de positie van de onderneming.¹⁴⁰ Op het gebied van arbeidsverhoudingen en loonvorming gaven de partners aan dat de wederzijdse behoefte aan differentiatie en maatwerk in sommige bedrijfstakken zou leiden tot “meer globale en/of minder regels in collectieve arbeidsovereenkomsten.”¹⁴¹ Voorts stelde het akkoord dat het aanbeveling verdiende om “de invoering van resultaat-afhankelijke beloningsvormen te bezien, en dat in bepaalde situaties meer loonflexibiliteit verkregen zou kunnen worden door schalen te creëren tussen het wettelijk minimumloon-niveau en de laagste loonschalen in de CAO”. Alle voorstellen van cao-partijen moesten getoetst worden aan de verwachte effecten op de bijdragen aan zowel de versterking van de rendements- en concurrentiepositie van bedrijven als de vergroting van de arbeidsparticipatie en werkgelegenheid.¹⁴² Voor de sociale partners bleek activering ook de voornaamste doelstelling. De bonden bleken bereid om mee te werken aan het *welfare-to-work* beleid.¹⁴³

2.3.4 De Derde Weg.

Kok, bevestigde in de in 1995 uitgesproken Den Uyl-lezing 'We laten niemand los' met een zekere trots dat het door Kalma in 1987 geopperde vernieuwingsproces: -een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met een definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met de nazaten van de traditionele socialistische beweging-, in 1995 nagenoeg was voltooid.¹⁴⁴

De oude ideologie blijkt niet in staat afdoende antwoord te geven op sleutelvragen van deze

¹³⁹ Stichting van de Arbeid, *Een Nieuwe Koers*, 3.

¹⁴⁰ Ibidem, 4.

¹⁴¹ Ibidem, 5.

¹⁴² Ibidem, 5.

¹⁴³ Ibidem, 5.

¹⁴⁴ Wim Kok, 'We laten niemand los', Den Uyl-lezing, December 11, 1995, 4.

tijd. Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet het alleen een probleem, het is een bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.¹⁴⁵

Kok kondigde in de lezing aan “het Europese witboek voor sociaal-economisch beleid te willen volgen waarbij de doelstelling van een ambitieus werkgelegenheidsplan een reeks van maatregelen inhouden, lopende van permanente scholingsfaciliteiten tot het vergroten van de flexibiliteit, decentralisatie in de arbeidsverhoudingen, enzovoorts..”.¹⁴⁶ De sterke dichotomie tussen arbeid en kapitaal was naar de achtergrond verdwenen, en Kok wenste zich duidelijk te profileren als een partij voor de middengroepen.

Het definitieve afscheid van de opvatting dat er één in afzonderlijke maatschappelijke groeperingen herkenbare tweedeling tussen arbeid(ers) en kapita(a)l(isten) zou bestaan, heeft het volle zicht gegeven op het feit dat het maatschappelijke midden het hart van de samenleving vertegenwoordigt. Ik bedoel daarmee te zeggen — en dat vind ik als voormalig vakbondsman al heel lang — dat zonder sympathie bij en solidaire steun vanuit deze middengroepen de PvdA als volksbeweging geen toekomst heeft. Voor het behoud en de vernieuwing van een op rechtvaardigheid, solidariteit en eigenbelang gericht bestel is de medewerking van burgers in dit brede maatschappelijke midden van doorslaggevende betekenis.¹⁴⁷

Met die inzichten moest een gemoderniseerde sociaal-democratie haar weg vinden en zich voorbereiden op de toekomst. De vorm van de partij was daarbij voor Kok minder van belang dan het mobiliseren van voldoende mensen voor het gedachtegoed van de sociaal-democratie. “Niet als niet-beïnvloedbare of niet te bediscussiëren inzichten, maar als vertrekpunt voor een confrontatie met idealen, die in al hun eenvoud moeilijk genoeg zijn om in een van schrokkerige vrijheid vervulde samenleving overeind te houden.”¹⁴⁸

De nieuwe visie op de sociaal-democratie in een samenleving waarin de gespannen relatie tussen kapitaal en arbeid meer op de achtergrond verdween, werd gevonden in wat later door Anthony Giddens de 'derde weg' gedoopt zou worden. De beleidsagenda van het kabinet Kok verwerd zo een hybride vorm tussen sociaal-democratisch en neoliberal beleid, waarmee werd gepoogd de volgens Kok voor het voortbestaan van de sociaal-democratie onmisbare middengroepen aan zich te binden.

De materialisatie van deze symbiose was goed zichtbaar in de in 1994 opgestarte operatie

¹⁴⁵ Kok, 'We laten niemand los', 4.

¹⁴⁶ Ibidem, 9.

¹⁴⁷ Ibidem, 6.

¹⁴⁸ Ibidem, 8.

'Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit'. Deze aanpak had tot doel om een modernere samenleving met een modernere economische structuur tot stand te brengen waarin inventiviteit en creativiteit beter zouden worden benut. Een samenleving waarin meer mensen aan een baan geholpen zouden worden door meer flexibelere markten voor arbeid en producten.¹⁴⁹ Naast lastenverlichting voor het bedrijfsleven, verruiming van winkeltijden en de taxiwet, werd ook marktwerking geïntroduceerd in sectoren die tot voor kort staatsmonopolie waren geweest, zoals in de telecomsector, het openbaar vervoer en de energiesector.¹⁵⁰ De werking van de markt moest worden versterkt door de markttoegang te vergroten, door regels die marktgedrag onnodig beperkten weg te nemen en door ruimte te scheppen voor eigen verantwoordelijkheid en keuzen.¹⁵¹

Ook op het gebied van arbeidsmarktbeleid en sociale zekerheidsbeleid werd de daad bij het woord gevoegd. Ondanks behoorlijke tegenstand van de sociale partners, de uitvoerders en het parlement, slaagde de coalitie erin haar beleidsagenda door te zetten.¹⁵² Met als doel de activering te vergroten en het ziekteverzuim en het oneigenlijke gebruik van arbeidsongeschiktheidsregelingen terug te dringen, werd marktwerking geïntroduceerd in de uitvoer van bepaalde sociale voorzieningen. In maart 1996 werd de Ziektewet geprivatiseerd, en vervangen door de Wet uitbreiding loondoorbetaling bij ziekte (Wulbz). Deze wet verplichtte werkgevers bij ziekmelding van een werknemer 70% van het loon door te betalen. Door deze wet kregen werkgevers een direct financieel belang bij beheersing van langdurig verzuim.¹⁵³ Daarnaast werd in 1998 de wet Pemba (premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheid) aangenomen waarmee premiedifferentiatie in de WAO geïntroduceerd werd. Dit betekende een forse premieverhoging voor een bedrijf als een werknemer de WAO in ging. Een bedrijf had daarbij als alternatief de mogelijkheid om de betaling van de WAO-uitkering voor eigen rekening te nemen en dit risico te herverzekeren bij een particuliere verzekeraar.¹⁵⁴

Aan de hoogte en duur van de uitkeringen werd tijdens Paars I niet verder getornd, maar de uitvoering van de sociale zekerheid werd totaal omgegooid. De WW en WAO werden volledig geprivatiseerd, vanuit de verwachting dat de introductie van marktwerking de uitvoering efficiënter en goedkoper zou maken. Een ingrijpende liberaliserende maatregel. De uitvoer van de controle en begeleiding van zieke werknemers werd plotsklaps overgeheveld van de overheid naar de

¹⁴⁹ Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit', vergaderjaar 1994-1995, 24 036, nr. 1, 1

¹⁵⁰ Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 19.

¹⁵¹ Tweede Kamer, 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit', 3.

¹⁵² Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 81.

¹⁵³ Philip de Jong, 'The Dutch Cure: over het succes van privatisering van Ziektewet en WIA', Achtergrondpaper bij voordracht op het ACIS symposium: De Arbeidsongeschiktheidsverzekering, 5.
<http://.acis.uva.nl/binaries/content/assets/subsites/amsterdam-centre-for-insurance-studies/map-1/> (geraadpleegd op 6 april)

¹⁵⁴ De Jong, 'The Dutch Cure', 5.

werkgever.

Vanaf 1994 zagen tevens de aangekondigde gesubsidieerde arbeidsplekken het levenslicht. De Regeling Extra Werkgelegenheid Langdurig Werklozen, ook wel Melkert-1, en de Regeling Experimenten Activering Werklozen, Melkert-2, werden ingevoerd vanuit het idee om mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt middels gesubsidieerde arbeid werkervaring te laten opdoen en zo de doorstroming naar reguliere arbeid te bevorderen. Tijdens Paars I maakten ongeveer 60.000 werklozen gebruik van de regelingen, waarvan rond de zestig procent uitstroonden naar de reguliere arbeidsmarkt.¹⁵⁵

2.3.5 Paars II

De eerste regering Kok had de wind in de zeilen. In de periode 1994-1998 liep de werkloosheid terug van 6.8 procent tot 4.3 procent en het BBP groeide gestaag van 3.0 procent in 1994 naar 4.5 procent in 1998 (tabel 4). De nadruk op 'werk, werk, en nog eens werk' had zich uitbetaald. In het verkiezingsprogramma van 1998, 'Een wereld te winnen', reflecteerde de partij met gepaste trots op de behaalde resultaten op sociaal-economisch gebied, en stelde dat er in de vier paarse jaren resultaten waren geboekt die decennia niet waren vertoond. "Alle verwachtingen van het op "werk, werk en nog eens werk" gerichte beleid zijn overtroffen. Voor bijna een half miljoen mensen kwamen er nieuwe banen bij. Het jarenlang volgehouden adagium 'werk boven inkomen' bleek uiteindelijk te kunnen leiden tot werk en inkomen."¹⁵⁶ Daarbij moet wel worden aangetekend dat die banengroei voornamelijk werd veroorzaakt door de grote toename van tijdelijke- en deeltijd arbeid (tabel 4).

Na de bezuinigingen en privatiseringen van de eerste kabinetsperiode wilde de PvdA in de periode 1998-2002 het arbeidsmarktbeleid beter laten aansluiten op de 'sociale revolutie' die sinds de jaren tachtig had plaatsgevonden. Daarmee doelde de PvdA op de blijvend toenemende behoefte aan flexibiliteit van zowel bedrijven als werknemers.¹⁵⁷ De nadruk moest komen te liggen op het scheppen van regelingen en voorzieningen die het combineren van werk, gezinsverantwoordelijkheid en eigen scholing mogelijk zouden maken. Vergelijkbaar met de 'geleide flexibiliteit' uit *Schuivende Panelen*. "Flexibiliteit die neerkomt op het eenzijdig afwentelen van ondernemersrisico's op werknemers dient aan banden gelegd te worden. Maar flexibiliteit die mensen kansen biedt zich door scholing en mobiliteit te ontwikkelen, gecombineerd met

¹⁵⁵ G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel, (red.) *Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 228.

¹⁵⁶ PvdA, 'Een wereld te winnen', Verkiezingsprogramma Partij van de Arbeid 1998.

¹⁵⁷ PvdA, 'Een wereld te winnen'.

inkomenszekerheid, dient krachtig te worden gestimuleerd.”¹⁵⁸ Het arbeidsbestel diende bij de 'geemancipeerde - tijd' gebracht te worden.¹⁵⁹

Terwijl wordt gewerkt aan verdere banengroei is modernisering van ons stelsel van sociale zekerheid geboden. De PvdA wil toe naar een stelsel dat ook 'flexwerkers' zekerheid biedt, mannen en vrouwen meer kansen aanreikt om economisch zelfstandig te zijn, en zelf te bepalen hoe ze betaald werk en zorgtaken combineren. Moderne sociale zekerheid, die mensen zonder betaald werk meer biedt dan alleen een uitkering, maar ook scholing, en een krachtige impuls om de arbeidsmarkt op te gaan door keuzevrijheid en initiatief te ondersteunen. Een sociale zekerheid die tegelijkertijd rekening houdt met de toenemende flexibilisering op de arbeidsmarkt, en de steeds gevarieerder keuzes die mensen in de loop van hun leven maken.¹⁶⁰

Bij de verkiezingen werd de PvdA wederom de grootste partij. Ze won acht zetels en kwam uit op 45 zetels. De VVD won ook flink en steeg van 31 naar 38 zetels. De derde coalitiepartner D66 verloor echter fors en kwam met 14 behaalde zetels 10 zetels lager uit dan in 1994. Dit verlies werd echter ruimschoots gecompenseerd door de winst van de PvdA en de VVD (tabel 3). Er volgde een continuering van de Paarse coalitie, ondanks dat de steun van de grote verliezer D66 voor een meerderheidscoalitie niet nodig was.

Het kabinet gaf in de regeringsverklaring aan dat ondanks de positieve economische ontwikkelingen en de groei van de werkgelegenheid, er nog altijd sprake was van een te grote langdurige werkloosheid, die zich voornamelijk concentreerde in de laagste segmenten van de arbeidsmarkt. Vandaar dat er bijna een miljard extra werd vrijgemaakt voor activering middels de in de eerste kabinetsperiode ingezette programma's en regelingen.¹⁶¹

In de tweede termijn van Paars zou de sociaal-economische lijn van de eerste kabinetsperiode worden voortgezet. De beleidsvoornemens uit de regeringsverklaring ten aanzien van het arbeidsmarktbeleid kwamen grotendeels overeen met de plannen uit het verkiezingsprogramma van de PvdA ten aanzien van flexibilisering.

Voor de werkgelegenheid en de arbeidsmarkt neemt het belang van flexwerk toe. Tegelijkertijd biedt flexwerk veel mensen de kans op het vinden van een vaste plaats op de arbeidsmarkt. Daarom is het van belang dat voor deze werknemers ook meer scholingstrajecten beschikbaar komen. De scholings- en uitkeringsrechten dienen hiermee meer in overeenstemming te worden

¹⁵⁸ PvdA, 'Een wereld te winnen'.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem, Punt 66.

¹⁶¹ Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Regeerakkoord 1998', Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 26 024, nr.10, 15.

gebracht. Doel is de toegang voor de zeer diverse groepen flexwerkers tot WW en ZW te verbeteren: door aanpassing van regelgeving en betere informatievoorziening. Daarnaast is het recht op uitkering voor flexwerkers ook voor de uitvoeringsinstellingen en gemeenten vaak moeilijk, met veel administratieve rompslomp, vast te stellen.¹⁶²

Het debat over flexibiliteit van de arbeidsmarkt ging gepaard met de ontwikkelingen op het gebied van tijdelijk werk en discussies over het ontslagrecht. In de loop van de jaren negentig maakten werkgevers in toenemende mate gebruik van flexwerkers in een soort 'draaideur-constructie' om ontslagprocedures te omzeilen.¹⁶³ Omdat de wet voorschreef dat de werknemer na één contract voor onbepaalde tijd, een contract voor bepaalde tijd diende te worden aangeboden, werden tijdelijke werknemers vaak een maand niet opgeroepen waarna ze weer aangenomen mochten worden op een tijdelijk contract.

In 1995 had minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Ad Melkert al het memorandum 'Flexibiliteit en Zekerheid' opgesteld waarin een keur aan voorstellen werd gedaan om tot tot een betere balans tussen flexibiliteit en sociale zekerheid te komen. De drie regeringspartijen kwamen echter niet tot overeenstemming over passende maatregelen. Deswege werd de Stichting van de Arbeid geconsulteerd. De initiatieven en voorstellen die de sociale partners naar aanleiding van het verzoek in 1996 aan de regering deden, werden breed gesteund in de kamer. Vrijwel alle aanbevelingen werden opgenomen in de uiteindelijke wet Flexibiliteit en Zekerheid die in 1999 werd geëffectueerd.¹⁶⁴ De sociale partners waren dus nauw betrokken bij de totstandkoming en het ontwerp van de wet. Voortbouwend op de consensus van de Stichting van de Arbeid uit 'Een nieuwe koers' uit 1993, verwerd hun collectieve verklaring van 1996 tot basis voor de verantwoording van de nieuwe wetgeving.

De wet Flexibiliteit en Zekerheid was de meest ingrijpende poging om enerzijds aan de groeiende marktvaart van tijdelijke arbeid te voldoen, en anderzijds de tijdelijke werknemers meer zekerheid te bieden. In de nota 'Flexibiliteit en Zekerheid' van de Stichting van de Arbeid stelden de sociale partners:

Toegepast onder de juiste voorwaarden en in de geëigende omstandigheden kan flexibilisering van arbeidsrelaties als een positieve ontwikkeling worden opgevat, niet alleen voor werkgevers

¹⁶² Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring, 1998', punt b.

¹⁶³ H. Houwing, *A Dutch Approach to Flexicurity: negotiated change in the organization of temporary work*, PhD dissertation University of Amsterdam, funded by Dutch Organisation for Scientific Research, NOW (*Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek*), and the Amsterdam School for Social Science Research (ASSR), (2010), 132.

¹⁶⁴ T. Wilthagen & F. Tros, 'The concept of 'flexicurity': a new approach to regulating employment and labour markets', *Transfer: European Review of labour and research*, 2004 vol. 10, no. 2, 174.

maar ook voor werknemers die zo meer recht kunnen doen aan hun privé-omstandigheden.¹⁶⁵

Er werd in de wet met verschillende maatregelen getracht die 'juiste voorwaarden en geëigende omstandigheden' te scheppen. De wet verlengde de periode waarna een tijdelijk contract omgezet moest worden in een vaste betrekking. Voorheen moest er aan een werknemer met een tijdelijk contract na één verlenging van het contract een vaste aanstelling aangeboden worden, nu werd dat na drie aaneengesloten tijdelijke contractperiodes, of wanneer de totale duur van het tijdelijk dienstverband drie jaar of meer bedroeg.

Ten tweede richtte de wet zich op de verbetering van de bescherming van werknemers met een tijdelijk contract. Met de wet werd bepaald “dat de ingeleende arbeidskracht een overeenkomstig loon moet verdienen als de vergelijkbare werknemer in dienst van de inlener”.¹⁶⁶ Voor tijdelijke werknemers moesten dezelfde arbeidsvoorwaarden gelden als voor werknemers met een standaard aanstelling. Aan het ontslagrecht werd niet getornd, maar de ontslagprocedure werd met de wet wel minder ingewikkeld en bureaucratisch. Bovendien werd de wettelijke maximale opzegtermijn voor werkgevers verkort. Tijdelijke arbeidskrachten werkzaam via uitzendbureaus werden een minimum van drie uur betaling per dag gegarandeerd, en de maximale uitzendduur werd afgeschaft. Voorheen mochten uitzendkrachten tot maximaal 6 maanden of duizend uren ingehuurd worden.

De 'flexwet' had daarmee ook grote implicaties voor de uitzendbranche. Die branche was in 1998 sterk gedereguleerd. Met de Wet Allocatie Arbeidskrachten door intermediairs (WAADI) werd het vergunningensysteem voor uitzendbureaus afgeschaft. Voor de invoering van de wet was het alleen mogelijk een uitzendbureau te starten indien men lid was van de Algemene Bond Uitzendbranche. Daarvoor moest aan strenge voorwaarden worden voldaan. Na invoering van de WAADI stond het een ieder vrij een uitzendbureau te beginnen.¹⁶⁷ Het aantal uitzendbureaus steeg dan ook explosief.¹⁶⁸ Met de wet werd uitzendwerk bovendien toegestaan in alle sectoren van de economie, waar dit voorheen in bepaalde sectoren zoals de bouw verboden was om met tijdelijke krachten te werken.¹⁶⁹

2.3.6. Deelconclusie

Met de WAO-crisis en de debatten over het rapport van de commissie-Buurmeijer vond er binnen

¹⁶⁵ Stichting van de Arbeid, *Nota 'Flexibiliteit en Zekerheid'*, (Den Haag: Stichting van de Arbeid, 1996), no.2/96, 6.

¹⁶⁶ Stichting van de Arbeid, *Nota 'Flexibiliteit en Zekerheid'*, 19.

¹⁶⁷ Voor wettekst WAADI, zie: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0009616/2017-01-01>

¹⁶⁸ Margreet Geurden-Slis, 'Uitzendbranche, (Branchebeschrijving 2000-2006)', (Den/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2008) 3.

¹⁶⁹ Houwing, *A Dutch approach to flexicurity*, 135.

de partij een beslissende slag plaats tussen de *office-motivated leaders* en de *policy-seeking activists*. Het snijden in de sociale zekerheid met de hervorming van de WAO en het aansturen op marktwerking in de uitvoeringsorganen betekende echt een breuk met de politiek-economische beleidslijn die de partij tot het aftreden van Den Uyl had ingenomen. De slag werd gewonnen door de hervormingsgezinde tak binnen de PvdA, die aanstuurde op programmatische vernieuwing. In lijn met het model van Kitschelt kostte dit de PvdA bij de verkiezingen van 1994 een substantieel deel van het electoraat. (zie tabel 4) Maar, de status als betrouwbaar coalitiepartner werd bestendig. Niet langer was de PvdA de partij van onverantwoordelijk sociaal-economisch beleid.

De zetels die de PvdA bij de verkiezingen van 1994 verloor, kwamen voornamelijk terecht bij D66. (zie tabel 3) Ook betrad de Socialistische Partij voor het eerst met twee zetels de kamer. Doordat de PvdA ondanks het verlies als grootste partij uit de bus kwam, kon de programmatische vernieuwing als regeringspartij worden voortgezet. De hervormingen van de sociale zekerheid, de operatie Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit en het 'afschudden van de ideologische veren', vormden de materialisatie van deze programmatische vernieuwing.

In lijn met het model van Kitschelt, resulteerde het meer liberale beleid van de PvdA in een groei van de partijen ter linkerzijde. GroenLinks steeg bij de verkiezingen van 1998 van 5 naar 11 zetels en ook de SP won drie zetels en kwam met 5 zetels in de kamer. Desalniettemin steeg het zetelaantal van de PvdA van 37 naar 45. De partij leek er in geslaagd de kiezer in het midden voor zich te winnen, wat voornamelijk ten kostte leek te gaan van de D66 die het zetelaantal zag dalen van 24 naar 14 zetels.

Met de economische wind in de rug werd er tijdens Paars II meer nadruk gelegd op het tweede deel van de gewenste 'modernisering op sociale voorwaarden'. De 'sociale revolutie' op de arbeidsmarkt zou de motor achter de enorme toename van flexibelere vormen van arbeid zijn. De arbeidsvoorwaarden voor deze 'atypische' vormen van arbeid moesten dan ook bij de 'geëmancipeerde tijd' worden gebracht.

De WAADI en met name de wet Flexibiliteit en Zekerheid moesten enerzijds tegemoetkomen aan de toenemende marktvraag naar flexibele arbeid en anderzijds flexibele werknemers meer zekerheden bieden. Gekeken naar de ontwikkeling van het percentage deeltijd- en tijdelijke arbeid in de periode '89-'02 is inderdaad een intensivering van de trend uit de jaren tachtig gezien. (zie tabel 4) Opvallend is echter dat de toename van de zowel deeltijd- als tijdelijke arbeid een grote vlucht neemt na 1999, het jaar van invoering van de wet Werk en Flexibiliteit. Bovendien wijzen de OECD-data met betrekking tot de *Strictness of Employment Protection* van tijdelijke contracten op een forse trendbreuk in 1999 (tabel 4). De al lage mate van werkgelegenheidsbescherming daalde na dat jaar met ongeveer een derde van 1.38 naar 0.94. De wet leek daarmee meer de flexibiliteit

dan de zekerheid te bevorderen.

Tabel 3: Verkiezingsuitslagen 1989-1998. Vier grote partijen, en zetelaantal overige linkse partijen.

1989		1994		1998	
PVDA	49	PvdA	37	PvdA	45
CDA	54	CDA	34	CDA	29
VVD	22	VVD	31	VVD	38
D66	12	D66	24	D66	14
GL	6	GL	5	GL	11
		SP	2	SP	5

Tabel 4: Nederland 1989-2002

	% Tijdelijke Arbeid	% Deeltijd- arbeid	% Werkloosheid	Strictness of Employment Protection Regular contracts	Strictness of Employment Protection Temporary contracts	Social expendit ure Index	Growth Rates GDP
1989	8.52	27.74	7.4	3.04	1.38	22.5	4.4
1990	7.61	28.15	7.4	3.04	1.38	24,0	4.2
1991	7.69	28.58	6.9	3.03	1.38	23.9	2.4
1992	9.72	27.33	5.5	3.02	1.38	24.4	1.7
1993	9.97	27.86	6.1	3.07	1.38	24.5	1.3
1994	10.87	28.87	6.8	2.9	1.38	23.1	3,0
1995	10.9	29.43	7.1	2.84	1.38	22.3	3.1
1996	11.97	29.34	6.4	2.84	1.38	21.2	3.6
1997	11.4	29.13	5.5	2.84	1.38	20.5	4.3
1998	12.71	30.04	4.3	2.84	1.38	19.9	4.5
1999	11.97	30.39	3.5	2.88	0.94	19.1	5,0
2000	13.66	32.06	3.1	2.88	0.94	18.4	4.2
2001	14.35	32.62	2.5	2.88	0.94	18.5	2.1
2002	14.35	33.92	3.1	2.88	0.94	19.2	0.1

Bron: OECD

2.4 2002-2010 Balkenende I-IV

2.4.1 Balkenende I

Een jaar voor de verkiezingen van 2002 leek er voor de Paarse coalitie geen vuiltje aan de lucht. De macro-economische ontwikkelingen bleven goed, de werkgelegenheid bleef toenemen. In de peilingen loste de VVD de PvdA wel af als grootste partij, maar beide partijen schommelden in de prognoses rond de veertig zetels.¹⁷⁰ In 2001 werd Ad Melkert door Kok naar voren geschoven als diens opvolger. Gedurende het jaar voorafgaand aan de verkiezingen van 2002 nam het fortuin van de coalitie echter een wending.

2001 werd gekenmerkt door een lichte economische terugslag, de aanslagen in de Verenigde Staten, maar bovenal schudde Pim Fortuyn fors aan het politieke fundament. Zijn *Puinhopen van acht jaar paars*, zou een blijvend stempel drukken op de Nederlandse politieke cultuur. Onomwonden legde Fortuyn D66, de VVD, maar met name de 'subsidiesocialisten' van de 'linkse kerk' van de PvdA op de pijnbank.¹⁷¹ Hij stortte zich op thema's die door de Paarse coalitie uit de weg waren gegaan; integratie, criminaliteit, en problemen in de zorg, en wees in voor die tijd ongekend scherpe bewoordingen op de grove tekortkomingen van acht jaar zelfingenomen regentesk bestuur. De door Fortuyn ingebrachte thema's gingen het politieke debat bepalen.¹⁷² In de prognoses bleek hij op grote steun van het electoraat te kunnen rekenen.

Een maand voor de verkiezingen, middenin de campagnetijd, trad het Paarse kabinet af vanwege een onderzoeksrapport van het NIOD naar het bloedbad bij Srebrenica. Door sommigen werd dit aftreden geduid als een manoeuvre om de aandacht af te leiden van de slechte peilingen, en een poging om te laten zien dat de politici van de regeringspartijen er niet voor terugdeinsden om verantwoordelijkheid te nemen voor politieke fouten.¹⁷³ Het aftreden had echter geen enkel effect op de *polls*. Een maand voor de verkiezingen stond Fortuyn op 29 zetels in de peilingen.¹⁷⁴

Na de moord op Fortuyn op 6 mei, werden de campagnes gestopt. Een van de mede-oprichters van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) stelde dat 'de kogel van links kwam', en in rechtse hoek werd er met de beschuldigende vinger met name naar Melkert en Rosenmüller gewezen.

De LPF behaalde bij de verkiezingen van 15 mei 17 procent van de stemmen, en kwam uit het niets met 26 zetels in de kamer. De afstraffing van de Paarse regering was ongekend. PvdA,

¹⁷⁰ NRC Handelsblad, 'VVD Groter dan de PvdA', 16 december, 2000. <https://www.nrc.nl/nieuws/2000/12/16/vvd-groter-dan-de-pvda-7522635-a534847> (geraadpleegd 18 mei 2017).

¹⁷¹ Pim Fortuyn, *De Puinhopen van acht jaar Paars*, (Rotterdam: Speakers Academy, 2002), 106.

¹⁷² Joop J.M. Van Holsteyn & Irwin A. Galen, 'Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002', *West European Politics*, 26:2 (2003), 45.

¹⁷³ Van Holsteyn & Galen, 'Never a dull moment', 47.

¹⁷⁴ Ibidem, 47.

VVD en D66 verloren 43 van de 97 zetels, waarvan de PvdA er 22 voor haar rekening nam. De CDA won na dertien jaar onder leiding van Jan Peter Balkende weer de verkiezingen, en steeg van 29 naar 43 zetels (tabel 6).

Ad Melkert trok na de historische verkiezingsnederlaag het boetekleed aan en legde zijn functie als partijleider neer. Hij werd tijdelijk vervangen door Jeltje van Nieuwenhoven. De gevormde coalitie tussen het CDA, de VVD en de LPF bleek geen lang leven beschoren. Door de aanhoudende interne strubbelingen binnen de LPF trok de VVD na slechts 87 dagen de stekker uit de coalitie.

Kort voor de nieuw uitgeschreven verkiezingen van 22 januari 2013, werd voor het eerst in de geschiedenis van de PvdA middels een ledenraadpleging een nieuwe lijsttrekker gekozen. Wouter Bos won deze verkiezing met een overgrote meerderheid van de stemmen. In de peilingen nam de steun voor de PvdA onder leiding van Bos snel toe. Tegen de verwachtingen in werd de vraag niet of het CDA en de VVD tezamen een meerderheid van de stemmen zouden behalen, en zodoende konden doorregeren zonder de onbetrouwbaar gebleken LPF, maar, of het CDA of de PvdA de grootste partij zou worden bij de verkiezingen.¹⁷⁵

Sociaal-economische onderwerpen verwerden weer tot het meest prominente thema in het politieke debat. De politieke agenda was daarmee wezenlijk anders dan in 2002 en Bos wist daarvan te profiteren.¹⁷⁶ De PvdA voerde campagne met het programma van 2002-2006, 'Samen voor de Toekomst', waaraan een kort verkiezingsmanifest 'Voor verantwoordelijkheid, Respect en Solidariteit' werd toegevoegd. Waar in 'Samen voor de Toekomst' sterk werd gerefereerd aan de historische ideologische wortels -"Met dit programma wil de PvdA de klassieke beginselen solidariteit, democratie, vrijheid en gelijkwaardigheid die eigentijdse inhoud geven."-, opende het manifest voor de verkiezingen van 2003 met een hardere lijn ten aanzien van de door Fortuyn ingebrachte thema's als integratie, criminaliteit en asielzoekers.¹⁷⁷¹⁷⁸ Wellicht een reflectie van de verschillen in stijl en opvatting tussen Melkert en Bos. Op het gebied van werk en inkomen liet het verkiezingsprogramma geen stijlbreuk zien met de lijn van de PvdA ten tijde van de Paarse coalitie.

Ondanks dat de PvdA onder Bos bijna alle zetels die het een jaar eerder verloren had terugwon en 42 zetels behaalde, won de CDA de verkiezingen met 44 zetels (tabel 6). Bos had in aanloop naar de verkiezingen aangestuurd op een mogelijke coalitie met het CDA, maar hierop was

¹⁷⁵ Joop Van Holsteyn & Irwin Galen, 'The Dutch parliamentary elections of 2003', *West European Politics*, 27:1, (2004), 158.

¹⁷⁶ Van Holsteyn & Galen, 'The Dutch parliamentary election of 2003', 159.

¹⁷⁷ PvdA, "Samen voor de toekomst, idealen en ambities 2010", Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 2002-2006, 9

¹⁷⁸ De eerste punten van het manifest richtten zich op de plichten die 'nieuwkomers' hebben ten aanzien van de Nederlandse cultuur en samenleving. Zie: PvdA verkiezingsmanifest 2003 'Voor Verantwoordelijkheid, Respect en Solidariteit.'

door de christen-democraten terughoudend gereageerd.¹⁷⁹ De verkiezingsuitslag maakte het echter voor de hand liggend dat de twee partijen elkaar zouden proberen te vinden in formatieonderhandelingen.

Het CDA bleef een voorkeur uitspreken voor een centrum-rechts kabinet met de VVD en D66, maar de onderhandelingen werden geopend met de PvdA. De verschillen in opvatting ten aanzien van de economie en de oorlog in Irak bleken aanzienlijk. Na lange onderhandelingen waarin de partijen een pakket bezuinigingsmaatregelen overeen gekomen waren, en het leek alsof er een doorbraak was, werd er door het CDA een extra pakket bezuinigingsmaatregelen op tafel gelegd.¹⁸⁰ Het vertrouwen tussen de onderhandelende partijen was hiermee dusdanig geschaad dat de onderhandelingen werden afgebroken. Het CDA opende de formatiegesprekken met de VVD en D66 en slaagde er in een kabinet te formeren dat op 27 mei werd geïnstalleerd.

De vele toezeggingen die Bos in de formatiebesprekingen had gedaan ten aanzien van bezuinigingsmaatregelen bracht de PvdA als oppositiepartij in een lastig pakket. De PvdA kon zich zodoende in het debat over de regeringsverklaring niet profileren als dé oppositiepartij.¹⁸¹ Bovendien was Bos overtuigd van de noodzaak van de bezuinigingen en wilde zich blijvend profileren als middenpartij.¹⁸²

2.4.2 Balkenende II

Het optimisme van de tweede helft van de jaren negentig was onder invloed van het barsten van de *dotcom bubble* in het nieuwe millennium snel omgeslagen. De Nederlandse economie belandde in een recessie die langer aanhield dan in omringende EU-landen.¹⁸³ Door het tweede kabinet-Balkende werd al snel met de beschuldigende vinger gewezen naar het stroperige Nederlandse overlegmodel. Waar Nederland in 2001 slecht 132.000 werklozen kende, nam dit aantal snel toe tot 339.000 in begin 2005.¹⁸⁴ Het kabinet besloot tot een ingrijpende pakket van hervormingen en maatregelen om orde op zaken te stellen.

Het centrum-rechtse kabinet balkenende II presenteerde een uitgesproken neo-liberale beleidsagenda. De 'operatie modernisering overheid' moest leiden tot vermindering van het aantal regels en terugdringing van het aantal ambtenaren. De concurrentiekracht van het Nederlandse

¹⁷⁹ Van Holsteyn & Galen, 'The Dutch parliamentary election of 2003', 158.

¹⁸⁰ Ibidem, 162.

¹⁸¹ Zie: Peter Vermaas, 'Wouter Bos: politicus zonder partij', Redactioneel hoofd commentaar, de Groene Amsterdammer, 12 juli, 2003, <https://www.groene.nl/artikel/wouter-bos-politicus-zonder-partij> (geraadpleegd 2 juni 2017)

¹⁸² Vermaas, 'Wouter Bos'.

¹⁸³ Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 99.

¹⁸⁴ Ibidem, 99.

bedrijfsleven moest verbeterd worden middels gematigde loonkostenontwikkeling en lastenverlichting voor bedrijven.¹⁸⁵ En er werden in het beleidsprogramma 2004-2007 ingrijpende maatregelen in de WAO en de bijstand aangekondigd die nodig waren om de arbeidsparticipatie te bevorderen en de collectieve voorzieningen op de langere termijn op peil te kunnen houden.¹⁸⁶

De SER had in een advies uit 2002 al aangedrongen op de herziening van de WAO en de PvdA had in haar verkiezingsprogramma van 2002 aangegeven achter deze aanbeveling tot herziening te staan. De wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA) die de WAO in 2005 verving werd door de PvdA echter niet gesteund.¹⁸⁷ In de nieuwe arbeidsongeschiktheidswet werden arbeidsongeschikten in drie verschillende klassen naar gradatie van arbeidsongeschiktheid ingedeeld. Het UWV moest de mate van arbeidsongeschiktheid gaan vaststellen. Werknemers en werkgevers werden met financiële prikkels gestimuleerd om (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten zoveel mogelijk op de werkvloer te houden of te krijgen. De belangrijkste kostenbesparende maatregelen van de WIA waren dat de ondergrens voor het recht op een uitkering werd verhoogd van 15% naar 35% arbeidsongeschiktheid. Daarnaast moest de werkgever een zieke werknemer in het vervolg twee in plaats van één jaar loon doorbetalen.¹⁸⁸

Tevens werd door het kabinet “het unanieme advies van de Sociaal-Economische Raad over de toekomst van de Werkloosheidswet (WW)” gevolgd.¹⁸⁹ De belangrijkste bepalingen van de vernieuwde wet waren dat de maximale uitkeringsduur van de WW werd verkort van vijf tot drie jaar en twee maanden. Daarnaast werd de toegang tot het in aanmerking komen voor een uitkering bemoeilijkt. Om in aanmerking te komen moesten werknemers in het vervolg 26 van de laatste 36 weken, in plaats van 26 van de laatste 39 gewerkt hebben. Daar tegenover stond dat de uitkering de eerste twee maanden werd verhoogd naar 75 procent van het laatstverdiende inkomen, en dan zou dalen naar 70 procent.¹⁹⁰

Ook werd de reorganisatie van de uitvoeringsorganen negen jaar na het verschijnen van het rapport van de commissie Buurmeijer gerealiseerd. De transitie was inhoudelijk dan ook jarenlang voorbereid door Paars. De Structuur Uitvoeringsorganisatie Werk en Inkomen (SUWI) was het *grand design* voor een nieuwe organisatie van de sociale verzekeringen en arbeidsvoorziening.¹⁹¹

¹⁸⁵ Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Beleidsprogramma 2004-2007', Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29 202, nrs. 1-2, 12.

¹⁸⁶ Tweede Kamer, 'Beleidsprogramma 2004-2007', 7.

¹⁸⁷ Trouw, 'PvdA: WIA onrechtvaardig voor lage inkomens', Trouw, 27 juni, 2005, <https://www.trouw.nl/home/pvda-wia-onrechtvaardig-voor-lage-inkomens~ac19fdd4/> (geraadpleegd 4 juni 2017)

¹⁸⁸ Zie: Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen, <http://wetten.overheid.nl/BWBR0019057/2017-01-01> (geraadpleegd 20 mei)

¹⁸⁹ Zie: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 'Kabinet kiest voor dynamisering arbeidsmarkt', SZW, Directe communicatie, 22 april 2005, Nr. 05/011.

¹⁹⁰ Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 'Kabinet kiest voor dynamisering arbeidsmarkt' SZW, Directe communicatie, 22 april 2005, Nr. 05/011

¹⁹¹ Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 97.

Met de SUWI veranderde de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, markt en maatschappelijk middenveld ingrijpend.¹⁹² De sociale partners verwerden slechts tot raadgever en verloren belangrijke posities in het bestuur, het toezicht en de uitvoering van de sociale verzekeringen.¹⁹³ De overheid nam na zo een centralere rol in bij de uitvoering van de sociale verzekeringen en het opdrachtgeverschap voor re-integratie van werklozen en arbeidsongeschikten. Vijf uitvoeringsinstellingen werden gefuseerd tot het UWV. Daarnaast werd ook de Centrale organisatie voor Werk en Inkomen (CWI) opgericht. Naast het vergroten van de overheidsinvloed werd met de SUWI ook een grote verdere stap in de richting van marktwerking gezet.¹⁹⁴ Re-integratie werd voortaan uitbesteed aan private bedrijven en marktpartijen kregen de opdracht om zieke werknemers zo snel mogelijk weer aan het werk te krijgen.¹⁹⁵

Het beleid van kabinet-Balkenende II riep grote weerstand op in de samenleving. De vakbonden roerden zich. En ook PvdA'ers als Bos en Samson voegden zich op het Malieveld en de Dam bij grote protestacties tegen de hervormingen van de sociale zekerheid. Ook in de kamer zette de PvdA zich fel af tegen het kabinetsbeleid dat door Bos onfatsoenlijk en hopeloos werd genoemd.¹⁹⁶ Maar ondanks de weerstand zette het kabinet de hervormingsagenda door.

Ook het tweede kabinet-Balkenende zou de volledige termijn echter niet uitdienen. Het kabinet viel in juni 2006 over de kwestie Hirsi Ali. Een week na de val werd Balkenende-III geïnstalleerd, een minderheidskabinet tussen het CDA en de VVD die de vervroegde verkiezingen van 22 november moest voorbereiden.

Partijprominenten van de PvdA drongen er bij Bos op aan zich uit te spreken voor een linkse coalitie met de SP en GroenLinks en in de verkiezingsstrijd de samenwerking met deze partijen aan te gaan.¹⁹⁷ Gezien het verkiezingsprogramma en de felle oppositie die de drie partijen tegen het beleid van Balkenende-II hadden gevoerd, leek een dergelijke samenwerking niet uit de lucht gegrepen. De partij profileerde zich in het verkiezingsprogramma 'Samen Sterker. Werken aan een beter Nederland', als de partij voor verandering. De partij die een einde zou maken aan de bezuinigingen op de gezondheidszorg en de sociale zekerheid. Die middels overheidsinvesteringen mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt op gang wilde helpen en stimuleren. De partij die een sociaal Nederland voorstond waarin de welvaart eerlijker verdeeld zou worden.¹⁹⁸

Bos weigerde zich echter op voorhand te committeren. Dit gebrek aan duidelijkheid wat

¹⁹² Van Gestel, et al., 'Het hervormingsmoeras', 97.

¹⁹³ Ibidem, 97.

¹⁹⁴ Ibidem, 97.

¹⁹⁵ Ibidem, 97.

¹⁹⁶ De Volkskrant, 'Reacties politieke partijen', De Volkskrant, 16 september, 2003.

<http://www.volkskrant.nl/politiek/reacties-politieke-partijen~a736621/> (geraadpleegd 20 mei 2017)

¹⁹⁷ Joop J. M. van Holsteyn, 'The Dutch Parliamentary Elections of 2006', *West European Politics*, 30:5, (2007), 1142.

¹⁹⁸ PvdA, 'Samen Sterker', Verkiezingsprogramma Partij van de Arbeid, 2006.

betreft Bos' coalitie voorkeur, kwam de partij op veel kritiek te staan. Met de woorden "U draait en u bent oneerlijk" viel Balkenende zijn PvdA-opponent in een lijsttrekkersdebat op Radio 1 hard en persoonlijk aan. De verkiezingen liepen voor Bos, die gedurende de tweede helft van de kabinetsperiode in de peilingen leek af te stevenen op een zeer grote overwinning, uit op een deceptie.

De PvdA verloor 9 van de 42 zetels bij de verkiezingen. Het CDA werd met 41 zetels wederom de grootste partij. Maar de grote winnaar van de verkiezingen was de SP die het zetelaantal zag stijgen van 9 naar 25 (tabel 6).

2.4.3 Balkende IV

Ondanks het verlies bleef Bos aan als partijleider. Aangezien er niet met twee partijen een meerderheidscoalitie gevormd kon worden werden de formatiegesprekken geopend tussen het CDA, de PvdA en de grote winnaar de SP. Al snel bleek de kloof tussen de SP en het CDA onoverbrugbaar en werden verdere onderhandelingen gestaakt. Uiteindelijk werd een kabinet gevormd tussen het CDA, de PvdA en de Christenunie. Na vijf jaar oppositie was de PvdA weer regeringspartij.

In het coalitieakkoord 'Samen Werken, Samen Leven' werd duidelijk een socialere koers gekozen in vergelijking met de voorgaande kabinetten. Kernwoord werd 'participatie'. Het Kabinet wilde snel na zijn aantreden met sociale partners en gemeenten een 'participatietop' beleggen om tot een gezamenlijke agenda te komen waarin een sociaal akkoord gesloten moest worden gericht op het substantieel verhogen van de arbeidsparticipatie.¹⁹⁹ Er zou weer ingezet gaan worden op activering middels gesubsidieerde arbeidsplaatsen, die voortaan participatiebanen, brugbanen en investeringsbanen zouden heten.²⁰⁰ Het accent moest daarbij verschuiven van baan- en uitkeringszekerheid naar werk- en inkomenszekerheid.²⁰¹ Die verschuiving moest plaatsvinden op de thema's arbeidsmarktbeleid, scholing en opleidingen (employability), WW en flexibilisering en de betekenis van het ontslagrecht, maar de concrete uitwerking ontbrak in het akkoord.²⁰²

Begin 2008 werd in opdracht van minister Donner een commissie ingesteld die concrete plannen moest maken om meer mensen aan het werk te krijgen. Een van de voorstellen was om de duur van WW verder te verkorten. Werknemers zouden zelf moeten gaan sparen voor het geval ze

¹⁹⁹ Ministerie van Algemene Zaken, 'Samen Werken, Samen Leven', Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en Christenunie, 7 februari 2007, 23.

https://www.parlement.com/id/vhnnmt7mnnzd/samen_werken_samen_leven (geraadpleegd 3 juni 2017)

²⁰⁰ Ministerie van Algemene Zaken, 'Samen Werken, Samen Leven', 24.

²⁰¹ Ibidem, 24.

²⁰² Ibidem, 24.

werkloos zouden worden.²⁰³ De FNV en CNV reageerden fel, en ook de PvdA tekende protest aan. De uitwerking van de aangekondigde thema's in het regeerakkoord waarmee de verschuiving van baan- en uitkeringszekerheid naar werk- en inkomenszekerheid gerealiseerd moest worden, bleek problematisch. Minister van Sociale Zaken Donner besloot het ontslagrecht ter discussie te stellen, maar stuitte wederom op groot verzet van de vakbonden. Bovendien sprak de PvdA haar veto uit over het onderwerp, waarmee versoepeling van ontslagwetgeving van de baan was. Aangezien de WAO onder Balkenende II al grondig hervormd, de WW al was verkort, en de uitvoeringsorganisaties grondig waren hervormd was bewegingsruimte om de toegang tot de arbeidsmarkt te vergroten beperkt.²⁰⁴

Daarbij deed zich nog een andere ontwikkeling voor. De kritische geluiden over marktwerking en privatisering werden in de tweede helft van de jaren tweeduizend steeds luider. De FNV presenteerde in 2007 de notitie 'Marktwerking. Time-Out!' Waarin de bond zich zeer kritisch uitte over de gevolgen van privatisering en marktwerking.

De FNV wenst een grondige evaluatie van liberaliseringsprocessen in de publieke sector. Welke zijn de consequenties geweest van de marktwerking, zoals bijvoorbeeld in het openbaar vervoer? Daarbij wil de FNV dat er gekeken wordt naar zowel borging van het publieke belang als naar de consequenties voor werkgelegenheid en arbeidsvoorwaarden. Zolang deze evaluatie loopt, bepleit Nederlands grootste vakcentrale een moratorium of time-out op verdere liberaliseringsprocessen in de publieke sectoren.²⁰⁵

Er moest een politieke en maatschappelijke discussie losbarsten over de de voor- en nadelen van marktwerking. Met een publieke hoorzitting in de Tweede Kamer wilde de bond een instrument in handen krijgen om verdere liberaliseringsprocessen een halt toe te roepen en waar nodig 'reparatiewetgeving' van marktwerking af te kunnen dwingen.²⁰⁶ Meer en meer onderzoeken wezen op de negatieve consequenties van marktwerking voor werknemer en consument.²⁰⁷ Zo wees de FNV op onderzoeken naar de liberalisering in de zorg en het openbaar vervoer, die er op wezen dat de marktwerking had geresulteerd in een forse toename van het aandeel flexibele en tijdelijke werknemers, en vaak tot verslechtering van de arbeidsvoorwaarden.²⁰⁸ Ook door de WRR en in internationale rapporten werd gewezen op de negatieve gevolgen. Zo bleken kostenbesparingen in

²⁰³ Trouw (red.), 'Opschudden arbeidsmarkt politiek haast onmogelijk', 23 mei 2008. (Geraadpleegd 2 juni 2017) <https://www.trouw.nl/home/opschudden-arbeidsmarkt-politiek-haast-onmogelijk~a5936bb3/> (Geraadpleegd 2 juni 2017)

²⁰⁴ Trouw (red.), 'Opschudden arbeidsmarkt politiek haast onmogelijk'.

²⁰⁵ FNV, 'Marktwerking? Time-out!', Amsterdam, maart 2007, 3

²⁰⁶ FNV, 'Marktwerking? Time-out!', 3.

²⁰⁷ Ibidem, 3.

²⁰⁸ Ibidem, 17.

geprivatiseerde sectoren als de post en energievoorziening voor een aanzienlijk deel ten laste van werknemers te komen.²⁰⁹

De discussie over de negatieve gevolgen van marktwerking en privatisering was van invloed op het beleid van het kabinet-Balkenende IV. De termen marktwerking en privatiseringen kwamen in het regeerakkoord niet voor. Dat was een grote breuk met de voorgaande kabinetten. De officiële beleidslijn veranderde van 'privatiseren, tenzij' naar 'publiek, tenzij'.²¹⁰

Toen vervolgens ook de Nederlandse economie hard getroffen werd door de wereldwijde kredietcrisis, was de omslag compleet. De crisis had grote implicaties voor de beleidsvoornemens van Balkenende IV. Begin 2009 presenteerde het kabinet 'Werken aan de toekomst', een aanvullend beleidsakkoord op het programma 'samen werken, samen leven'. In het akkoord werden -voor zolang het nodig was- Keynesiaanse beleidsmaatregelen afgekondigd.

In de jaren dat de economie krimpt, wordt er per saldo niet bezuinigd; in de jaren van herstel worden per saldo de lasten niet verzwaaard. (...) Dat betekent - voor de korte termijn - het trendmatig begrotingsbeleid zijn werk laten doen, door middel van automatische stabilatoren de begroting laten mee-ademen met de conjunctuur, de overheidsuitgaven op peil houden en de consumptie stimuleren.²¹¹

Met een forse stimuleringsimpuls wilde het kabinet de impact van de crisis op de arbeidsmarkt verzachten.²¹² Met de sociale partners moest een akkoord gesloten worden waarin naar "een evenwichtige inkomensontwikkeling door solidariteit van werkenden met niet-werkenden en gepensioneerden, solidariteit van de collectieve sector met de marktsector, en solidariteit tussen generaties" gezocht moest worden.²¹³

De crisis verbreedde het debat over de wenselijkheid van marktwerking. De gevaren van een beperkt gereguleerde markt met een gebrek aan toezicht werden pijnlijk duidelijk. Hiermee was het debat over de balans in de verhouding tussen markt en plan weer terug bij waar deze rond de tweede wereldoorlog begon.

Wouter Bos deed in zijn Den Uyl-lezing van januari 2010 een opmerkelijke bijdrage aan dit debat. Hij was zeer kritisch op de weg die de PvdA de laatste decennia was ingeslagen. Met de titel 'de derde weg voorbij', nam de politiek leider de koers die sinds het begin van de jaren negentig was

²⁰⁹ Bart Stellinga, *Dertig jaar privatisering, verzelfstandiging en marktwerking*, (Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press, 2012), 70.

²¹⁰ Stellinga, *Dertig jaar privatisering*, 71.

²¹¹ Ministerie van Algemene Zaken, 'Werken aan de toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven', Secretariaat ministerraad, 2009, 3.

²¹² Ministerie van Algemene Zaken, 'Werken aan de toekomst', 6.

²¹³ Ibidem, 6.

gevaren kritisch onder de loep.

Zo moeten we ons realiseren dat deze fase in de ontwikkeling van de sociaal democratie zijn hoogtepunt bereikte met het premierschap van Wim Kok en de leidende deelname van de Partij van de Arbeid aan twee paarde kabinetten. De littekens van het WAO-drama waren nog vers en hup, daar ging de PvdA regeren met de liberalen, de aartsvijanden. Als juist dan een langer lopende inhoudelijke ontwikkeling in sociaal-democratisch denken haar hoogtepunt bereikt, waarbij markt, deregulering en individualisering hun plek krijgen, dan is het niet vreemd dat daar een luchtje aan gaat kleven. Het geurtje dat de Derde Weg vooral bedoeld was om de samenwerking met de liberalen intellectueel en ideologisch te legitimeren maar niet echt sociaal-democratisch was.²¹⁴

en iets verderop in de lezing;

Mijn stelling is dat veel Derde Weggers, en met hen veel politici van andere politieke stromingen, de dynamiek van de markt in combinatie met globalisering hebben onderschat. Het is met name de combinatie van deregulering en globalisering en de ten gevolge daarvan scherp toenemende concurrentie van de laatste decennia geweest waardoor het kapitalisme van gezicht is veranderd.²¹⁵

In tegenstelling tot het neoliberale '*there is no alternative*' zag Bos deze alternatieven wel. De aanpak van crisis in de Verenigde Staten had aangetoond dat markten wel meer gereguleerd konden worden, dat de politiek zich wel met bonussen kon bemoeien. Maar ook op kleinere schaal en dichter bij huis waren er alternatieven. Daarbij zou niet teruggerepen moeten worden op het oude geloof in staatsinterventies en een door de staat gedomineerd economisch leven. Maar in de publieke sector, waar het publieke belang groot is, zou een heroverweging moeten worden gemaakt tussen markt en overheid.²¹⁶ Bos was er gaandeweg van overtuigd geraakt 'dat het makkelijker en beter is om publieke belangen voor de markt af te schermen dan te pogen de markt te temmen.'²¹⁷ De sociaal-democratie zou zich wederom moeten heroriënteren op die afweging tussen markt en overheid.

Een maand na Bos' Den Uyl-lezing viel het kabinet-Balkenende IV over de voortzetting van

²¹⁴ Wouter Bos, 'De derde weg voorbij' 21e Den- Uyl-lezing, 25 januari 2010, 7.

Online beschikbaar via, <https://www.pvda.nl/wp-content/uploads/2010/01/10325-denuyl-lezingwouterbos.pdf> (geraadpleegd 10 juni 2017)

²¹⁵ Bos, 'De derde weg voorbij', 8.

²¹⁶ Ibidem, 10.

²¹⁷ Ibidem, 9.

de militaire missie in Afghanistan. De PvdA wilde in tegenstelling tot het CDA en de ChristenUnie niet tegemoetkomen aan de de vraag van NAVO om de militaire missie te verlengen. Een meerderheid van het kabinet besloot echter wel tot verlenging, waarop de PvdA-ministers hun ontslag indienden. Kort hierop kondigde Wouter Bos zijn vetrek uit de politiek aan en werd Job Cohen naar voren geschoven als nieuwe politiek leider.

2.4.4 Deelconclusie

De PvdA werd historisch hard afgerekend door de 'revolutie' van Fortuyn. Nadat de partij in de jaren negentig een meer liberale positie had ingenomen, werden de sociaal-democraten in 2002 echter niet alleen electoraal gestraft voor het gevoerde sociaal-economische beleid. De onvrede met de PvdA werd voornamelijk gevoed door de gebrekkige aandacht die de partij had gehad voor de sociaal-culturele spanningen die in de samenleving borrelden. De verloren zetels van de PvdA kwamen dan ook zowel ter linkerzijde als ter verre rechterzijde terecht. De SP verdubbelde het zetelaantal van 5 tot 10, GroenLinks verloor echter één zetel en kwam uit op 9 zetels, maar een groot deel van de 22 verloren zetels gingen naar de LPF (tabel 6).

Na het aftreden van Kok, na korte tussenkomst van de door hem naar voren geschoven Melkert, moest Wouter Bos, de door de leden gekozen nieuwe leider, de strijd om de kiezer aangaan. Met de snel teruglopende economie en fors oplopende werkloosheid (tabel 5), verwerd de economie weer het meest prominente onderwerp in het politieke debat. Bos slaagde er in de verloren zetels in 2003 grotendeels terug te winnen, maar moest de overwinning op 2 zetels na aan het CDA laten dat met 44 zetels de verkiezingen won.

De strategie positie die door de PvdA onder Bos in het politiek-economische dilemma werd ingenomen was echter vlees noch vis. De PvdA voerde onderhandelingen met het CDA over een te vormen kabinet. In de formatiebesprekingen gingen de sociaal-democraten akkoord met een pakket van ingrijpende hervormingen. Toen door het CDA nog scherpere bezuinigingsmaatregelen werden voorgesteld trok de PvdA echter een lijn en trok zich terug uit de formatiebesprekingen.

Vanuit de kamer voerde de PvdA vervolgens fel oppositie tegen het rechtse beleid van Balkenende II. Door GroenLinks, de SP en verschillende PvdA-leden werd er aangedrongen op een linkse alliantie toen in aanloop naar de verkiezingen van 2006 het behalen van een linkse meerderheid mogelijk leek. Maar Bos weigerde zich uit te spreken. Dit kostte de partij een groot aantal stemmen uit de linkerflank van het electoraat. De linkse stem ging grotendeels naar de SP. De socialisten wonnen 16 zetels en stegen naar 25 zetels in de kamer.²¹⁸

²¹⁸ Van Holsteyn, 'The Dutch Parliamentary Elections of 2006', 1142.

Door de kabinetten Balkenende I en II werd ingrijpend hervormingsbeleid gevoerd. Naast de verdere versobering van de WAO en de WW, was de SUWI de meest ingrijpende hervorming tijdens Balkenende II. De initiatiefnemer en vormgever van deze reorganisatie van de uitvoeringsorganen was echter het Paarse kabinet, onder wie de reorganisatie in de jaren negentig was voorbereid. Tijdens het laatste kabinet-Balkenende vond er een belangrijke stijlbreuk met het beleid van de dertig jaar ervoor plaats. Door de regeringscoalitie van CDA, PvdA en CU werd in reactie op de kredietcrisis niet besloten tot bezuinigingen en hervormingen, maar werd de economie met overheidsinvesteringen gestimuleerd en werden zowaar enkele banken genationaliseerd.

In de laatste jaren van het decennium schoof de PvdA weer op naar links van het midden. Enerzijds vanwege de brede kritiek die ontstond op de rol van liberalisering, marktwerking, deregulering en het gebrek aan toezicht op de financiële sector. Maar anderzijds zeker ook vanwege de aanwezigheid van een grote linkse uitdager, de SP.

Door de 'kleine' crisis aan het begin van het decennium nam de werkloosheid na jaren van daling vanaf 2002 weer toe. En ook de groei van het BBP ontwikkelde zich in het eerste decennium van de 21e eeuw aanmerkelijk slechter dan in de tweede helft van de jaren negentig. De stijging van het percentages tijdelijke arbeid vertoonde een gelijke sterk opwaartse trend die sinds 1999 was ingezet. Het aandeel tijdelijke en deeltijd arbeid stegen beide in de laatste acht jaar van het eerste decennium van de 21e eeuw met circa vier procent.

Tabel 5: Nederland 2002-2010

	% Tijdelijke Arbeid	% Deeltijd- arbeid	% Werkloosheid	Strictness of Employment Protection Regular contracts	Strictness of Employment Protection Temporary contracts	Social expenditure Index	Growth Rates GDP
2002	14.35	33.92	3.67	2.88	0.94	19.2	0.1
2003	14.48	34.51	4.84	2.88	0.94	20,0	0.3
2004	14.77	35.04	5.67	2.88	0.94	19.9	2,0
2005	15.48	35.57	5.88	2.88	0.94	20.5	2.2
2006	16.62	35.36	5.01	2.88	0.94	20.2	3.5
2007	18.08	35.93	4.17	2.88	0.94	19.9	3.7
2008	18.17	36.06	3.67	2.88	0.94	19.6	1.7
2009	18.25	36.67	4.35	2.82	0.94	21.6	-3.8
2010	18,50	37.15	5.01	2.82	0.94	22.1	1.4

Bron: OECD.

Tabel 6: Verkiezingsuitslagen 2002-2010 vier grote partijen en zetelaantal linkse partijen.

2002		2003		2006		2010	
PvdA	23	PvdA	42	PvdA	33	PvdA	30
CDA	43	CDA	44	CDA	41	CDA	21
VVD	24	VVD	28	VVD	22	VVD	31
D66	7	SP	9	SP	25	PVV	24
GL	10	LPF	8	GL	7	SP	15
SP	9	GL	8	D66	3	D66	10
LPF	26	D66	6			GL	10

Hoofdstuk 3

3.1 Duitsland

Anders dan het Verenigd Koninkrijk en Nederland bleek de Bondsrepubliek Duitsland goed in staat haar economie door de stormachtige ontwikkelingen van de jaren zeventig te loodsen. De prestaties van de arbeidsmarkt waren acceptabel, de economische groei was gemiddeld, en de inflatiecijfers waren goed.²¹⁹ In vergelijking met het Verenigd Koninkrijk, en Nederland presteerde de Bondsrepubliek benijdenswaardig.

In die jaren waarin de Duitse prestaties voorliepen op andere OECD landen ontstond de term "Duits model". De term werd geïntroduceerd als verkiezingslogan van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* in 1976, en al spoedig wijdverbreid gebruikt om uitdrukking te geven aan de bovengemiddelde sociaal-economische prestaties van het systeem van de Federale Republiek. In dit Duitse model waren de arbeidsverhoudingen gestoeld op coördinatie en consensus tussen werkgevers, werknemers en, in mindere mate, de overheid.²²⁰

Desalniettemin verslechterde de economische situatie ook in Duitsland aan het eind van de jaren zeventig. Aan het begin van de jaren tachtig ontstond er dientengevolge in de regeringscoalitie van de liberale FDP en de sociaal-democraten van de SPD een hoogoplopend conflict over het te voeren economisch beleid. De SPD wilde sterkere overheidsinterventie, waar de liberalen een neoliberale koers wilden volgen. In 1982 viel het kabinet toen duidelijk werd dat de verschillende zienswijzen tussen de partijen onoverbrugbaar waren en werden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven.

3.1.1 Kohl I

De verkiezingen van 1983 werden gewonnen door de christen-democratische *Union* van CDU/CSU onder leiding van Helmut Kohl. Net als in het Verenigd Koninkrijk en Nederland verloren de sociaal-democraten hun positie als regeringspartij. Na een onafgebroken periode van dertien jaar kwam er een einde aan regeringsdeelname van de SPD.²²¹ En, evenals in Nederland en het Verenigd Koninkrijk, kondigde de nieuwe regeringscoalitie van CDU/CSU en de liberale FDP een '*Wende*' aan op het gebied van sociaal-economisch beleid. Een kleinere en terugtrekkende overheid werd

²¹⁹ Andreas Busch, 'Globalisation and National Varieties of Capitalism: The Contested Viability of the 'German Model' *German Politics*, Vol.14, No.2 (June 2005), 126.

²²⁰ Busch, 'Globalisation and National Varieties of Capitalism', 127.

²²¹ Gerard Braunthal, 'Opposition in the Kohl era: The SPD and the left', *German Politics*, 7:1, 2006, 145.

door bondskanselier Helmut Kohl tot kerntaak van het nieuwe kabinet gemaakt.²²²

Prioriteit van de nieuwe regering was het terugdringen van het snel oplopende begrotingstekort. Twee maanden na aantreden werd met dat doel de wetgeving ter hervorming van de begroting aangenomen. Met deze wet werd enerzijds getracht de overheidsuitgaven in toom te houden, en anderzijds het herstel van de economie te bevorderen.²²³ De beheersing van het overheidsbudget moest met twee verschillende maatregelen bewerkstelligd worden. In de eerste plaats werd de BTW verdubbeld.²²⁴ Daarnaast werden sommige sociale zekerheidsbijdragen verhoogd, en zouden er bezuinigingen op verzorgingsvoorzieningen worden doorgevoerd.²²⁵

Door de voorspoedig herstellende economie en de effectiviteit van de genomen maatregelen was de overheidsbegroting een jaar later echter al onder controle.²²⁶ Met de verhoogde overheidsinkomsten werd door de christen-democratisch/liberale coalitie vervolgens juist weer meer geïnvesteerd in sociale zekerheid.²²⁷ Het op orde brengen van de overheidsbegroting ging deswege niet ten kosten van de ontmanteling van de verzorgingsstaat.²²⁸

Op het gebied van de arbeidsmarkt trachtte de regering de flexibiliteit te vergrootten. Het streng gereguleerde Duitse arbeidsrecht werd een remmende werking op de marktwerking toegedicht, en deswege diende het strenge ontslagrecht versoepeld te worden. Maar uiteindelijk bleven de hervormingen ook op dit terrein kleinschalig. Alhoewel grondigere hervormingen werden besproken, werd er uiteindelijk slechts een wet doorgevoerd die het voor werkgevers mogelijk maakte om werknemers de eerste achttien maanden onder meer flexibele omstandigheden aan te nemen. Aan de strenge ontslagbescherming werd niet getornd.

Een ander belangrijk onderwerp in het arbeidsmarktbeleid betrof de wetgeving omtrent de vakbonden. Met name de FDP en de rechterzijde van de christen-democraten wilden de machtige positie van de vakbonden in de arbeidsraden afzwakken. Deze *Betriebsräte* speelden een belangrijke rol in de arbeidsverhoudingen. In de eerste plaats doordat er wettelijk was vastgelegd dat afgevaardigden van *Betriebsräte* medezeggenschap hadden in het bestuur van Duitse bedrijven.²²⁹ En ten tweede omdat de raden een participerende functie hadden. Zij dienden geconsulteerd te worden over belangrijke zaken, en hadden het recht om voorstellen te doen aan

²²² Reimut Zolnhöfer, 'Partisan Politics, Party Competition and Veto Players: German Economic Policy in the Kohl Era', *Journal of Public Policy*, Vol. 23, (2003) No. 2, 123.

²²³ Zolnhöfer, 'Partisan politics, Party Competition and Veto Players', 132.

²²⁴ Reimut Zolnhöfer, 'The politics of budget consolidation in Britain and Germany: the impact of blame-avoidance opportunities' pp 1-20, *Center for European Studies Program for the Study of Germany and Europe Working Paper No. 05.2*, 11.

²²⁵ Zie: Zolnhöfer, Partisan, Partisan politics, Party Competition and Veto Players', 131.

²²⁶ Zolnhöfer, 'The politics of budget consolidation', 11.

²²⁷ Zie: Zolnhöfer, 'Partisan politics, Party Competition and Veto Players' 132; Zolnhöfer, 'The politics of budget consolidation', 11.

²²⁸ Zolnhöfer, 'Partisan politics, Party Competition and Veto Players', 132.

²²⁹ Busch, 'Globalisation and National Varieties of Capitalism', 127.

besturen van bedrijven. De raden vervulden zo een belangrijke functie in het coördinatiemechanisme, en in de werking van het Duitse model.

Toen door de coalitie een wetswijziging werd voorgesteld waarmee werd gepoogd de *Betriebsräte* te hervormen, stuitte dit op grote weerstand van zowel de vakbonden als de SPD.²³⁰ De voorstellen werden door de vakbonden beschouwd als een oorlogsverklaring.²³¹ Er werden acties aangekondigd en er werd door de vakbonden druk uitgeoefend op partijleden uit de linkerflank van het CDU. Maar ook de werkgevers bleken niet enthousiast over de voorgestelde wijzigingen. Vanwege deze brede tegenstand kondigde Kohl aan dat het kabinet de maatregelen zou opschorten.

De SPD verschilde van mening met de regering over de hervormingen van de pensioenen en de omzetbelastingen, maar de standpunten van de SPD en de regering lagen niet mijlenver uit elkaar.²³² De SPD koos niet voor een tactiek van competitieve oppositievoering en confrontatie, maar voor een beleid van co-operatieve oppositievoering.²³³ Dit betekende in de praktijk dat de SPD het beleid van de regering veelal steunde. Niet alle leden van de SPD omarmden deze strategie, maar de leiders van de SPD voeren deze koers, omdat zij zich ervan doordrongen waren dat het aansturen op politieke conflict de partij kiezers zou kosten.²³⁴ Op het gebied van sociaal-economisch beleid verschilden de CDU en de SPD ideologisch bovendien niet wezenlijk van elkaar.²³⁵ Vele wetswijzigingen werden dan ook via intra-partij akkoorden bereikt.

Illustratief hiervoor was de hervorming van het pensioenstelsel in 1989. De druk van pensioenen op de overheidsbegroting zou bij ongewijzigde situatie leiden tot enorme begrotingstekorten. Maar in plaats van herziening van het gehele stelsel, werden de sociale partners en de SDP door de regering Kohl betrokken bij de zoektocht naar een consensus. Zodoende werd de wet op de pensioenhervormingen van 1989 door alle partijen behalve de Groenen gesteund. De basisstructuur van het pensioensysteem bleef onveranderd, maar de wet resulteerde wel in iets lagere vervangingsratio's, een toename van de pensioenleeftijd en hogere bijdrages.²³⁶

Grote hervormingen onder de kabinetten Kohl in de jaren tachtig, waarbij in navolging van Thatcher de koers verlegd werd naar neoliberal aanbodzijde-beleid, bleven grotendeels uit. Alhoewel er veranderingen werden doorgevoerd in sociaal-economisch beleid, waren de hervormingen weinig revolutionair en veel bescheidener dan in het Verenigd Koninkrijk. Van een

²³⁰ Zolnhöfer, 'Partisan politics, Party Competition and Veto Players', 134.

²³¹ Busch, 'Globalisation and National Varieties of Capitalism', 141.

²³² Braunthal, 'Opposition in the Kohl era: The SPD and the left', 146.

²³³ Ibidem, 146.

²³⁴ Ibidem, 146.

²³⁵ Ibidem, 143.

²³⁶ Pierson, 'The new politics of the welfare state', 168.

grote liberalisering was geen sprake.²³⁷

Duitsland's herstel werd op gang gebracht door de exportgroei. Het optimisme over de ontwikkeling van de economie in het midden van de jaren tachtig zorgde voor een sterke toename van de investeringen, en Duitsland profiteerde daar bovenmatig van.²³⁸ De economie groeide weer sterk, de werkloosheid daalde voor het eerst sinds lange tijd tot onder de zes procent, en in 1989 werd zelfs een begrotingsoverschot bereikt. De Duitse economie leek in 1989 sterk genoeg om grote uitdagingen aan te gaan.²³⁹

3.1.2 De Duitse hereniging.

Na de hereniging won de CDU sterk aan populariteit doordat het vele passieve arbeidsmarkt beleidsmaatregelen doorvoerde. Het was voor de SPD lastig om stemmen te winnen door dan wel naar links, dan wel naar het midden op te schuiven.²⁴⁰ Door het uitblijven van electoraal succes werd in de tweede helft van de jaren negentig een intern debat gevoerd dat in de PvdA al in 1987 was begonnen. Een debat over programmatische heroriëntatie waarbij traditionalisten en modernisten binnen de partij tegenover elkaar kwamen te staan.²⁴¹

De implementatie van het west-Duitse sociale zekerheidsstelsel in het voormalige Oost-Duitsland, deed de overheidsuitgaven explosief groeien. Doordat in de loop van de jaren negentig het begrotingstekort op de overheidsfinancieringen en de werkloosheid zeer snel opliepen, en daarmee ook de onvrede onder het electoraat, werd de coalitie gedwongen tot impopulaire bezuinigingen op sociale zekerheid en arbeidsregulering.²⁴²

In 1997, onder druk van de snelle stijging van de indirecte arbeidskosten, besloot de regering Kohl om te breken met de traditionele consensus politiek.²⁴³ Er werd een hervorming doorgevoerd die gericht was op het stabiliseren van de uitgaven aan pensioenen. De introductie van het principe van '*einnahneorientierte Ausgabenpolitik*', betekende dat de hoogte van de uitkering voortaan zou afhangen van de inkomsten van het pensioenfonds.²⁴⁴ Bovendien werd er een zogenoemde 'demografische factor' geïntroduceerd, waarbij rekening gehouden werd met de toenemende

²³⁷ Zie onder andere: Zolnhöfer, 'Partisan politics, Party Competition and Veto Players', 131.; Braunthal, 'Opposition in the Kohl era: The SPD and the left', 140.

²³⁸ Kees van Paridon, 'Duitsland en de Europese Unie: van koploper tot achterblijver', *Internationale Spectator*, LVIII-nr.4 (2004), 178.

²³⁹ Van Paridon, 'Duitsland en de Europese Unie', 178.

²⁴⁰ Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 164.

²⁴¹ Ibidem, 165.

²⁴² Ibidem, 165.

²⁴³ Wolfgang Streeck & Christine Trampusch, 'Economic reform and the political economy of the German welfare state', *German Politics*, 14:2, (2005), 180.

²⁴⁴ Streeck & Trampusch, 'Economic reform', 180.

levensverwachting. Met de demografische factor zou het standaard pensioen verlaagd worden van 70% in 1999 tot 64% in 2030. En tot slot werden de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verlaagd.

3.1.3 Het tijdperk Schröder

Gerhard Schröder won de verkiezingen ondermeer vanwege zijn belofte dat de SPD als regeringspartij de bezuinigingen op de sociale voorzieningen onder Kohl zou terugdraaien.²⁴⁵ Er werd een meerderheidscoalitie gevormd met de Groenen. Het beleid van deze eerste Rood-Groene coalitie karakteriseerde zich als traditioneel sociaal-democratisch. De SPD streefde naar verhoging van de werkgelegenheid middels passieve uitkeringen. De SPD hield woord na de gewonnen verkiezingen van 1998, en snel na de installatie van de regering presenteerde de regering de *Gesetz zu Korrekturen in der Socialversicherung und zur Sicherung der Arbeitnehmerrechte*. De demografische factor in de pensioenen werd teruggedraaid, evenals de bezuinigingen op de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Daarbovenop werd door de Rood-Groene coalitie de hoogte van de contributie voor de pensioensbijdrage verlaagd van 20.3 naar 19.3 procent, ondanks dat de overheidsuitgaven hierdoor drastisch zouden toenemen.

Al snel werd de coalitie geconfronteerd met stagnatie. Er ontstond frictie tussen de coalitiepartners over het te voeren beleid. Door de SPD werd bovendien openlijk gedebatteerd over een geschikt beleidsparadigma. De meer traditionele tak van de sociaal-democraten onder leiding van Lafontaine stelden Keynesiaanse beleidsmaatregelen als directe werkgelegenheidssubsidiering voor. De modernisten onder leiding van Schröder zagen meer heil in uitgebreider activerend arbeidsmarktbeleid en een meer flexibel ontslagrecht. Dit debat werd beslecht in het voordeel van de modernisten, nadat Lafontaine zijn ontslag had aangeboden als minister van Financiën in Maart 1999.

De Rood-Groene coalitie brandde zich in de eerste termijn niet aan hervormingen van de arbeidsmarkt. Maar de financiële balans van het werkloosheidsverzekeringssysteem was net zo zorgelijk als de balans van de pensioen- en gezondheidszorg-verzekeringssystemen.²⁴⁶

Een eerste stap in hervormingen van de publieke arbeidsdienst werd in gang gezet door een schandaal dat naar buiten kwam betreffende de *Bundesagentur für Arbeit*. In aanloop naar de verliezingen van 2002 kwam naar buiten dat de cijfers over het succes van de arbeidsplaatsingen van de *Bundesagentur für Arbeit* grotendeels fictieel bleken.²⁴⁷ Aangezien de SPD er slecht voor

²⁴⁵ Streeck & Tampusch, 'Economic reform', 181.

²⁴⁶ Ibidem, 184.

²⁴⁷ Achim Kemmerling & Oliver Bruttel, 'New politics' in German labour market policy? The implications of the

stond in de peilingen en Schröder daadkrachtig wilde optreden, stelde hij een commissie in die hervormingen op het gebied van werkgelegenheidsbeleid moest gaan onderzoeken.²⁴⁸ Met de instelling van deze Hartz-Commissie, vernoemd naar de voorzitter, werd er gebroken met de corporatistische tripartite Duitse traditie. De commissie telde slechts twee afgevaardigden van de vakbonden en een representant van een kleine werkgeversorganisatie op een totaal van 21 leden. De Hartz-commissie stelde dertien hervormingsmaatregelen voor, en claimde met die maatregelen de Duitse werkloosheid in drie jaar te kunnen halveren en de kosten voor werkloosheidsuitkeringen met tweederde terug te kunnen dringen.

De SPD won de verkiezingen nipt en twee wetten, Hartz I en Hartz II, werden snel na de verkiezingen van 2002 aangenomen. De eerste twee Hartz hervormingen vielen onder de '*Gesetze für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt*'.²⁴⁹

Hartz I richtte zich op de verbetering van de effectiviteit en efficiëntie van de *Bundesagentur*.²⁵⁰ Dit moest bewerkstelligd worden door de invoering van marktmechanisme, versimpeling van de uitvoeringstaken, en kostenefficiëntie tot hoofddoel maken bij de dienst. Werklozen werden verplicht tot het doen van tijdelijk werk, om zo hun vaardigheden aan te tonen en geschoold te worden voor een potentiële vaste baan.²⁵¹ Wanneer er geen bedrijf gevonden kon worden om een werkzoekende aan te nemen, en de werkzoekende niet binnen zes maanden een baan had gevonden, werd deze in dienst genomen door de publieke *PersonalServiceAgentur* voor kortstondig dienstverband.

de Hartz II hervorming richtte zich op werkgelegenheidsactivering. Het beleid benadrukte de verplichting van de werkloze om te coöpereren en pro-actief bij te dragen aan integratie op de arbeidsmarkt. Er werden maatregelen doorgevoerd die niet gericht waren op scholing van de werkzoekenden en het creëren van banen, maar er werd aangedrongen op directe integratie op de arbeidsmarkt.

Een jaar later werd de Hartz III hervorming doorgevoerd. Deze hervorming richtte zich met name op tijdelijk werk, ontslagbescherming en de regulering van tijdelijke contracten. De loononderhandelingen daarentegen bleven sterk gecentraliseerd. Met de dereguleringen moest de tijdelijk arbeidssector worden gestimuleerd. Daartegenover werd wel in de wet besloten dat tijdelijke werknemers recht hadden op gelijk loon en behandeling als werknemers met een vast contract, naar de bepalingen in de cao's. Op het gebied van de ontslagbescherming en contracten

recent Hartz reforms for the German welfare state, *West European Politics*, 29:1, (2006), 91.

²⁴⁸ Streeck & Trampusch, 'Economic reform', 184.

²⁴⁹ Lena Jacobi & Jochen Kluwe, Before and After the Hartz Reforms: The Performance of Active Labour Market Policy in Germany', *Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit*, April 2006, 2.

²⁵⁰ Jacobi & Kluwe, 'Before and After the Hartz Reforms', 7.

²⁵¹ Ibidem, 8.

voor bepaalde tijd werden de standaard arbeidsrelaties niet algemeen gedereguleerd, maar werd de regelgeving in verschillende gevallen wel versoepeld.²⁵² Zo werd de leeftijd van werknemers die zonder beperkingen op een tijdelijk contract konden worden aangenomen verlaagd van 58 naar 52 jaar. En gold vrijwaring van restrictieve ontslagbescherming niet langer voor bedrijven tot vijf werknemers, maar werd deze grens verhoogd naar tien werknemers.²⁵³

Maar het meeste impact hadden de Hartz IV hervormingen die in 2005 werden aangenomen. Deze maakten onderdeel uit van de grotere 'Agenda 2010'. Hierin werd vastgelegd dat de langdurige werkloosheidsuitkering (Arbeitlosenhilfe) en de bijstandsverzekering (Sozialhilfe) werden samengevoegd, en de nieuwe uitkering de hoogte zou krijgen van de veel lagere bijstandsuitkering.²⁵⁴ De hervormingen werden gezien als de zwaarste bezuinigingen in het Duitse sociale zekerheidssysteem sinds de Tweede Wereldoorlog. De hervormingen zorgden voor veel weerstand in de samenleving, bij de bonden, maar ook binnen de SPD. Een deel van de achterban, meer traditionele partijleden en de vakbonden voelden zich verraden door de hervormingsmaatregelen die door hen als neo-liberaal werden beschouwd.²⁵⁵ Uit onvrede met de koers van 'hun' sociaal-democratische partij, splitsten een groep SPD'ers zich af en fuseerden kort daarop met de PDS tot wat na een naamswijziging 'Die Linke' zou worden.

Toen bij de deelstaatsverkiezingen van 2005 in Nordrhein-Westfalen, vanouds een SPD bolwerk, het CDU voor het eerst in 39 jaar als grootste partij werd gekozen, schreef Schröder vroegtijdige verkiezingen uit. Daarmee kon hij óf een sterker mandaat verkrijgen voor het doorvoeren van de hervormingen, óf zijn bondskanselierschap verliezen. Dat laatste gebeurde. Het CDU/CSU won de verkiezingen nipt, Merkel werd bondskanselier, en Schröder verliet de politiek. Gezien de verkiezingsuitslag was de enige mogelijkheid tot een meerderheidscoalitie echter een kabinet van de Union en de SPD.

Het hoofddoel van het Kabinet-Merkel I werd het op orde brengen van de overheidsbegroting. Onder andere de verhoging van de BTW, verdere hervorming van het pensioenstelsel en grondig snijden in de overheidsuitgaven moesten daartoe bijdragen. Deelname aan dit sobere kabinet pakte voor de SPD slecht uit. Bij de Bondsdagverkiezingen van 2009 verloren de sociaal-democraten 76 van de 222 zetels.

²⁵² Streeck & Trampusch, 'Economic reform', 185.

²⁵³ Ibidem, 185.

²⁵⁴ Ibidem, 184.

²⁵⁵ Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 166.

3.1.4. Deelconclusie

De SDP werd in Kitschelt's termen geconfronteerd met een bijzonder scherpe afweging op het gebied van de politiek-economische, electorale en organisatorische dilemma's. Vanaf het verlies als status van regeringspartij in 1982 tot aan de verkiezingen van 1998 lukte het de partij niet om door naar het midden op te schuiven de kiezer in het centrum voor zich te winnen, en zich een goede positie als coalitiepartner te verschaffen.

Ter linkerzijde van de SPD bevonden zich de Groenen en, sinds de hereniging, de *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS). De partijleiding was zich ervan bewust dat vanwege deze partijen ter linkerzijde, het opschuiven naar het midden de partij stemmen zou kosten. Bovendien bleek het hervormingsbeleid dat in de jaren tachtig in Duitsland werd gevoerd minder ingrijpend dan verwacht.

Na twaalf jaar in de oppositie, na de nipt verloren verkiezingen van 1994, werd de roep om heroriëntatie binnen de partij sterker. Het was echter de electorale onvrede met de hervormingen die Kohl vanwege de teruglopende economie en de oplopende werkloosheid doorvoerde, waardoor de SPD de verkiezingen van 1998 kon winnen. De omslag op sociaal-economisch terrein tussen de eerste en tweede regering Schröder is opmerkelijk, en pakte electoraal gezien desastreus uit. SPD verloor na 2002 enorm veel kiezers aan de PDS/Die Linke en Bündnis 90/Die Grünen. Waar deze linkse partijen in 2002 gezamenlijk 57 zetels behaalden, was dit in 2009 gestegen tot 144. (zie tabel 5)

De kwantitatieve data bevestigen dat de verslechtering van de positie van arbeid sterk toenam onder sociaal-democratisch bewind. Met name de bescherming van werknemers met een tijdelijk contract liep door de Hartz-hervormingen drastisch terug. Bovendien steeg het percentage tijdelijke arbeid na invoering van de deregulerende wetgeving in 2003 en 2004 met circa vijftien procent in 2005. Tot slot daalden de uitgaven aan de sociale zekerheid, na sterke stijging vanaf de hereniging, tijdens de tweede Schröder regering. Ondanks de sterk oplopende werkloosheid en daling van het BBP.

Tabel 5: Verkiezingsuitslagen Duitsland 1980-2009. Vier grootste partijen en zetelaantallen overige linkse partijen.

1980		1983		1987	
SPD	228	SPD	202	SPD	193
CDU	185	CDU	202	CDU	185
CSU	52	CSU	53	CSU	49
FDP	54	FDP	35	FDP	48
		Die Grünen	28	Die Grünen	44
1990		1994		1998	
SPD	239	SPD	252	PDS	36
PDS	17	PDS	30	SPD	298
CDU	268	CDU	244	CDU	198
CSU	51	CSU	50	CSU	47
FDP	79	FDP	47	FDP	43
Bundnis 90/Die Grünen	8	Bundnis90/Die Grünen	49	Bundnis 90/Die Grünen	47
2002		2005		2009	
SPD	251	SPD	222	Die Linke	76
PDS	2	PDS	54	SPD	146
CDU	190	CDU	180	CDU	194
CSU	58	CSU	46	CSU	45
FDP	47	FDP	61	FDP	93
Bundnis 90/ Die Grünen	55	Bundnis 90/ Die Grünen	51	Bundnis 90/Die Grünen	68

Tabel 6: Duitsland 1980-2010.

	% Werkloos- heid	Social Expenditure Index	% Tijdelijke arbeid	% Deeltijd- arbeid	Strictness of Employment Protection Regular contracts	Strictness of Employment Protection Temporary contracts	BBP

1980	3.36	21.8	na	na	na	na	1.4
1981	4.83	22.4	na	na	na	na	0.5
1982	6.73	22.4	na	na	na	na	-0.4
1983	8.1	22.1	na	13.37	na	na	1.6
1984	8.06	21.9	9.96	11.03	na	na	2.8
1985	8.12	22.2	9.97	10.97	2.58	5,00	2.3
1986	7.83	22.2	11.21	11.22	2.58	3.25	2.3
1987	7.84	22.7	11.63	10.97	2.58	3.25	1.4
1988	7.76	22.7	11.39	11.83	2.58	3.25	3.7
1989	6.79	21.6	11.02	11.59	2.58	3.25	3.9
1990	6.16	21.4	10.53	13.42	2.58	3.25	5.2
1991	5.47	22.4	10.06	11.84	2.58	3.25	5.1
1992	6.58	24.1	10.54	12.25	2.58	3.25	1.9
1993	7.83	24.8	10.31	12.83	2.58	3.25	-1,0
1994	8.43	24.9	10.35	13.5	2.68	3.25	2.5
1995	8.28	25.2	10.41	14.24	2.68	3.13	1.7
1996	8.95	25.8	11.11	14.89	2.68	3.13	0.8
1997	9.69	25.4	11.73	15.81	2.68	2,50	1.8
1998	9.43	25.4	12.18	16.59	2.68	2,00	2,0
1999	8.63	25.5	13.08	17.14	2.68	2,00	2,0
2000	8,00	25.4	12.74	17.58	2.68	2,00	3,0
2001	7.88	25.4	12.42	18.29	2.68	2,00	1.7
2002	8.7	26.1	12,00	18.78	2.68	2,00	0,0
2003	9.78	26.6	12.22	19.56	2.68	1,50	-0,7
2004	10.52	26	12.44	20.1	2.68	1,00	1.2
2005	11.21	26.3	14.24	21.46	2.68	1,00	0.7
2006	10.19	25	14.52	21.84	2.68	1,00	3.7
2007	8.78	24.1	14.64	21.98	2.68	1,00	3.3
2008	7,60	24.2	14.72	21.78	2.68	1,00	1.1
2009	7.74	26.7	14.54	21.86	2.68	1,00	-5.6
2010	7.05	25.9	14.53	21.84	2.68	1,00	4.1

Bron: OECD

3.2 het Verenigd Koninkrijk

Het Verenigd Koninkrijk werd uitzonderlijk hard geraakt door de oliecrisis van 1973. De prestaties van de Britse economie na de olieschok waren veel slechter dan de prestaties van andere vergelijkbare OECD landen. In 1975 liep het begrotingstekort op tot 7 procent en werd er een inflatie van 23 procent bereikt.²⁵⁶ De Britse economie was vanaf het eind van de Tweede Wereldoorlog ingericht geweest op het doel van volledige werkgelegenheid. Dit doel moest bereikt worden door fiscaal beleid en de manipulatie van belastingen en publieke uitgaven.²⁵⁷ Eind jaren zeventig bereikte de werkloosheid echter de grens van 1 miljoen werklozen. Daarbij was de overheid niet bij machte om de vakbonden te beheersen in hun voortdurende strijd voor loonsverhogingen.

Ook in het Verenigd Koninkrijk bleek het sociaal wenselijke niet langer verenigbaar met het economisch efficiënte. Met name de chronische inflatie, een zeer lage productiviteitsgroei en de sterk stijgende werkloosheid vormden de grootste binnenlandse belemmeringen voor economisch herstel.²⁵⁸

3.2.1 Thatcher en Major 1979-1997

Bij de verkiezingen van 1979 werd de Labour Party verslagen door de Conservatives onder leiding van Margaret Thatcher. Labour was, met uitzondering van de periode 1970-1974, sinds 1965 aan de macht geweest, en had evenals het kabinet Den Uyl in Nederland, getracht de crises van de jaren zeventig het hoofd te bieden met Keynesiaanse beleidsmaatregelen.

De conservatieven onder leiding van Thatcher zagen de oorzaken van de slechte economische situatie hoofdzakelijk in het gebrekkige monetaire en fiscale bestuur, de zeer grote macht van de vakbonden, grootschalige overheidsinterventie in de economie, de inrichting van het belastingstelsel en het gebrek aan bereidheid bij werknemers om, door het uitgebreide en genereuze stelsel van sociale zekerheid en andere verzorgingsarrangementen, reëel gesalarieerde banen te accepteren.²⁵⁹

De onder leiding van Thatcher doorgevoerde maatregelen om het tij te keren waren rigoureuus. Thatcher brak fundamenteel met het keynesiaanse beleid dat sinds de Tweede Wereldoorlog in het

²⁵⁶ Marx & Schumacher, 'Will to Power?', 150.

²⁵⁷ Fourcade-Gourinchas & Babb, 'The Rebirth of the Liberal Creed', 550.

²⁵⁸ Kent Matthews, Patrick Minford, Stephen Nickell et al., 'Mrs Thatcher's Economic Policies 1979-1987', *Economic Policy*, Vol. 2, 1987, No. 5, 60.

²⁵⁹ Matthews et al., 'Mrs Thatcher's Economic Policies', 61.

Verenigd Koninkrijk was gevoerd. Zowel op het gebied van de economie als van de verzorgingsstaat werden drastische hervormingen doorgevoerd. De aandacht werd verlegd naar verbetering van de aanbodzijde van de economie. Deze verbetering moest tot stand komen door de beteugeling van de macht van de vakbonden, privatiseringen en deregulering.²⁶⁰

Met de 'Employment Acts' van 1980, 1982, 1988 en 1990, de 'Trade Union Act' van 1984 en de 'Trade Union Reform and Employment Act' van 1993, werd de positie van de vakbonden enorm verzwakt. Met de nieuwe wetten werden vakbondsafgevaardigden persoonlijk financieel en wettelijk aansprakelijk gesteld voor voortaan illegale activiteiten als het ronselen van mensen voor stakingen, stakingen tegen overheidsactiviteiten en sympathiestakingen. Daarnaast werd de mogelijkheid van werkgevers om stakers en vakbondsmedewerkers te ontslaan verruimd en werden specifieke stemprocedures onder vakbondsleden vereist alvorens er tot legale acties over kon worden gegaan.²⁶¹ De regering Thatcher schoof zo niet alleen de eerdere eisen van de bonden voor volledige werkgelegenheid, waarborgen tegen ontslag, industriële democratie en overleg over economisch en sociaal beleid terzijde, maar perkte bovendien de wettelijke bewegingsvrijheid van de bonden fors in.²⁶² Bovendien werd de regulering van het ontslagrecht versoepeld, waardoor bedrijven werknemers de eerste twee jaar na indiensttreding zonder consequenties konden ontslaan.²⁶³

Onder de Conservatieve regeringen werden er vele privatiseringen doorgevoerd en werden gesubsidieerde fabrieken gesloten. Dit deed de werkloosheid in de jaren tachtig enorm toenemen.²⁶⁴ Voorts werd de rol van de overheid in de markt door de Conservatieven teruggedrongen door een enorme afslanking van het ambtenarenapparaat en het privatiseren van de pensioenen.²⁶⁵ In 1996 werd bovendien de duur van werkloosheidsuitkering verder verlaagd van één jaar naar zes maanden.²⁶⁶

3.2.2 Labour in de oppositie

Al vroeg in jaren tachtig ontstond er binnen Labour tweestrijd over de te varen koers. De verloren

²⁶⁰ Matthews et al., 'Mrs Thatcher's Economic Policies', 65.

²⁶¹ Joel Krieger, 'Social Policy in the age of Reagan and Thatcher', in: Joel Krieger, *Reagan, Thatcher and the Politics of Decline* (Cambridge: Polity Press; New York: Oxford University Press, 1986), 179.

²⁶² Krieger, 'Social Policy in the age of Reagan and Thatcher', 179.

²⁶³ Matthews et al., 'Mrs Thatcher's Economic Policies', 68.

²⁶⁴ Ibidem, 85.

²⁶⁵ John T. Addison & Stanley Siebert, 'Labor Market Reform in the United Kingdom: From Thatcher to Blair', *Journal of Private Enterprise* 15.2 (2000), 8.

²⁶⁶ Addison, & Siebert, 'Labor Market Reform', 8.

verkiezingen en de neoliberale beleidsagenda van de regeringen Thatcher liet de Labour Party verdeeld achter. De traditionele linkervleugel kwam lijnrecht tegenover partijleden te staan die voorstander waren van het opschuiven van de partij naar het politieke centrum. In 1980 werd Michael Foot, een vertegenwoordiger van de linkerflank van de partij, tot partijleider verkozen. De onvrede die dit sorteerde onder meer pragmatische sociaal-democraten, resulteerde in een scheuring binnen de partij. Een afgesplitste groep partijleden verenigden zich en richtten met de Social Democratic Party (SDP) een sociaal-democratische middenpartij op. Met het afscheiden van deze meer 'rechtse' partijleden schoof de Labour Party verder op naar links.

In aanloop naar de verkiezingen van 1983 presenteerde de partij haar manifest 'The New Hope For Britain'. Dit partijprogramma werd door Labour politicus Kaufman later spottend 'the longest suicide note in history' genoemd. Het manifest uit 1983 greep sterk terug op de socialistische wortels van de partij en stond bol van de Keynesiaanse beleidsmaatregelen om het tij te keren. Zo werd er in een vijfjarenprogramma voorgesteld de publieke investeringen enorm te verhogen.²⁶⁷ Ondermeer door middel van het opstarten van grote infrastructurele projecten en grote investeringen in woningbouw en de energiesector. Bovendien werd de kiezer bij winst van de sociaal-democraten, invoering van gesubsidieerde banen en het stoppen en terugdraaien van de afbraak van sociale zekerheidsvoorzieningen beloofd.²⁶⁸

De verkiezingen van 1983 draaiden voor Labour echter uit op een deceptie. De SDP was een alliantie aangegaan met de Liberal Party, en deze alliantie had een groot deel van het meer gematigde Labour electoraat voor zich weten te winnen. De Labour Party behaalde slechts 27,6 procent van de stemmen, de SPD-Liberals volgden op de voet met 25,4 procent. De Conservatives van Thatcher kwamen met 43,4 procent van de stemmen als grootste partij uit de bus, en werden dus herkozen als regeringspartij.

Foot trad terug als partijleider en werd opgevolgd door Neil Kinnock. Toen Kinnock het leiderschap overnam bestond er hoop over de toekomst van de partij, ondanks dat de partij 117 zetels op de Conservatives moest goed maken. Maar anders dan tussen 1979 en 1983 waren de economische indicatoren in de periode 1983 -1987 veel stabiel. De werkloosheid bleef oplopen tot 1986, maar liep daarna terug, Bovendien vielen de meeste werklozen onder burgers die toch al Labour stemden. Het GDP groeide met 27 procent tussen 1981 en 1988, inflatie bleef in tegenstelling tot de jaren zeventig relatief laag, en de opbrengsten uit privatiseringen en olie uit de

²⁶⁷ Labour Party, 'The New Hope for Britain', Partijmanifest Labour Party, 1983, 4.
<http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab83.htm> (geraadpleegd 26 mei)

²⁶⁸ Labour Party, 'The New Hope for Britain', 4.

Noordzee gaven de regering de ruimte de directe belastingen te verlagen. Dit maakte het voor Labour lastig om nieuwe keizers aan zich te binden, ook omdat de alliantie van SDP/Liberalen als een goed alternatief werd gezien.²⁶⁹

Onder Kinnock's leiding schoof de partij meer op naar het midden, hetgeen de Labour Party op kritiek kwam te staan van linkse partijleden en de vakbonden. Midden jaren tachtig raakte de Labour Party wederom intern verdeeld. Er ontstond een schisma tussen de sociaal-democraten van de 'Soft Left' en de socialisten van de 'Hard Left'. De aan Labour gelieerde vakbonden raakten in een steeds diepere en intenser wordende strijd verwickeld met de regering Thatcher, wat culmineerde in de jaar lang durende mijnstakingen van 1985. De publieke opinie was niet op de hand van de stakers, hetgeen Kinnock in een lastige positie bracht.

De Labour Party nam in 1987 een meer gematigde middenkoers in ten opzichte van 1983. In 'Britain will win with labour', het programma voor de verkiezingen van 1987, kondigde de partij aan dat zij direct na de verkiezingen een National Economic Summit zouden beleggen om in samenspraak met overheden, werkgevers uit de private en publieke sectoren en vakbonden tot een actieplan te komen.²⁷⁰ In het programma werden wel veel keynesiaanse beleidsmaatregelen aangedragen, en de kiezer invoering van een nationaal minimuminkomen en het terugdraaien van onder Thatcher gedane bezuinigingen op sociale zekerheid beloofd, maar de 'polariserende' houding werd afgezwakt.

De Conservatives wonnen de verkiezingen van 1987 met overtuigende meerderheid, geholpen door de goede economische resultaten. In 1989 en 1990 liep de populariteit van Thatcher echter sterk terug door de recessie, interne verdeeldheid in de partij en de impopulaire 'Community Charge'; een ingrijpende wijziging in het belastingstelsel, die tot grote onvrede leidde. De oplopende spanningen binnen de partij en het uitdagen van haar leiderschap, deed Thatcher eind 1990 besluiten haar ontslag in te dienen, waarna zij werd vervangen door John Major.

Door de onrust binnen de Conservatives en de beginnende recessie liep Labour in de peilingen voor de verkiezingen van 1992 sterk voor op de conservatieven. Maar de *polls* bleken er naast te zitten. De Conservatives wonnen onder leiding van John Major nipt de verkiezingen. De tweede achtereenvolgende verkiezingsnederlaag werd Kinnock fataal. Hij werd vervangen door Smith.

²⁶⁹ A. Thorpe, *History of the British Labour Party*, Third Edition. (Londen: Palgrave Macmillan, 2008), 49.

²⁷⁰ Labour Party, 'Britain will win with labour', Verkiezingsprogramma Labour Party 1987, Available at: <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab87.htm> (geraadpleegd 26 mei 2017)

3.2.3 New Labour, Blair en Brown 1997-2010

Na het onverwachte overlijden van Smith in 1994 werd Tony Blair gekozen als nieuwe partijleider. Labour schoof verder op in de richting van het midden van het politieke spectrum. Blair achtte het voor de levensvatbaarheid van de sociaal-democratie essentieel dat Labour zich zou positioneren als een centrumpartij die zich voornamelijk zou richten op de middenklasse. Met de nieuwe jonge politiek leider en de inhoudelijke matiging van de partij vond er ook een naamswijziging plaats. The Labour Party werd omgedoopt in New Labour.

Onder leiding van Blair, geholpen door diverse schandalen die de conservatieve partij teisterden, behaalde New Labour in 1997 een recordoverwinning. Er werd 43.3 procent van de stemmen behaald, wat zich vertaalde in een bijna tweederde zetelmeerderheid in het Lagerhuis. De sociaal-democraten waren na achttien jaar weer de grootste partij. Blair maakte al snel na terugkeer aan de macht duidelijk dat de verhouding tussen de vakbonden en de arbeiderspartij blijvend veranderd waren. Tijdens een toespraak voor het Trade Union Congress sprak Blair, “In many ways we have a better, clearer relationship than ever before between trade unions and Labour... You run the unions. We will never confuse the two again”²⁷¹ De vakbonden zouden niet meer invloed op Labour's beleidsagenda hebben dan de werkgeversorganisaties.²⁷²

Desalniettemin was Blair's campagne grotendeels gefinancierd door de vakbonden, en zij waren dan ook duidelijk in hun eisen.²⁷³ De onder Thatcher aangenomen restrictieve wetgeving voor de vakbonden moest worden teruggedraaid.²⁷⁴ Maar dit gebeurde niet.

New Labour wilde samen met de sociale partners, de Confederation of British Industry (CBI) en de Trades Union Congress (TUC), tot consensus komen.²⁷⁵ Het tripartite overleg resulteerde maar in geringe mate tot herziening van onder Thatcher ingestelde wetgeving die de macht van de vakbonden beperkten. Zo bleven bijvoorbeeld de wettelijke beperkingen op stakingen gehandhaafd. Wel werd er in het overleg consensus bereikt over de invoering van een wettelijk minimumloon, een belangrijke verkiezingsbelofte van de Labour Party.²⁷⁶

Ook werd na bijna twee decennia van dereguleringen, de arbeidsmarkt tijdens de eerste

²⁷¹ Tony Blair, The prime minister's Speech to the TUC partners for Progress Conference May 24, 1999. Geciteerd in: Glyn & Wood, 'New Labour's Economic Policy', 8.

²⁷² Andrew Glyn and Stewart Wood, 'New Labour's Economic Policy: How Social-Democratic is the Blair Government?' *The Political Quarterly* 72.1 (2001): 50-66, 13.

²⁷³ William Brown, 'Industrial Relations in Britain under New Labour, 1997-2010: a post mortem', *Journal of Industrial Relations*, 53.3, (2011) 402- 413, 3

²⁷⁴ Brown, 'Industrial relations in Britain', 3

²⁷⁵ Ibidem, 3.

²⁷⁶ Ibidem, 5.

regering Blair weer meer gereguleerd. In 2000 werd de 'Employment Relations Act' aangenomen. Deze wet legde meer beperkingen op aan werkgevers om werknemers te ontslaan. En met de wet 'Part-time Workers Regulations' ging werknemersbescherming voor het eerst ook gelden voor werknemers met atypische werkverbanden, zoals deeltijdwerkers.²⁷⁷ Tegelijkertijd werd het begrip 'werknemer' overigens opnieuw gedefinieerd, waardoor vele deeltijdwerkers, ZZP'ers en tijdelijke arbeiders niet onder de nieuwe bescherming vielen.²⁷⁸ De Blair-regering was vastberaden om “the most lightly regulated labour market in the European Union” te behouden.²⁷⁹

Daarmee werd duidelijk dat New Labour overheidsinterventie en regulerende maatregelen tot het minimum wilde beperken.²⁸⁰ Op het gebied van de verhouding tussen overheid en markt, betekende het aan de macht komen van Labour dan ook geen breuk met het beleid van de jaren van Conservatieve regering.²⁸¹ Labour wees de re-nationalisering van onder Thatcher en Major afgestoten industrieën af, en zette het beleid van privatiseringen juist voort.²⁸²

De nieuwe visie op sociaal-democratie werd uiteengezet in een, opvallend genoeg, door Blair en Schröder tezamen opgesteld paper, 'Die Neue Mitte/the third way'. In het paper uit 1999 werd een nieuwe politieke benadering geformuleerd, dat als vervanging moest dienen voor de gefaalde oude sociaal-democratische stijl met haar sterke geloof in de staat als instrument van sociale en economische interventie. Gelijktijdig moest dit 'nieuwe midden' tegenwicht bieden aan het nietsontziende neo-liberalisme met haar blinde vertrouwen in de vrije werking van de markt.²⁸³

The means of achieving social justice became identified with ever higher levels of public spending regardless of what they achieved or the impact of the taxes required to fund it on competitiveness, employment and living standards. Decent public services are a vital concern for social democrats, but social conscience cannot be measured by the level of public expenditure. The real test for society is how effectively this expenditure is used and how much it enables people to help themselves.²⁸⁴

Belangrijk onderdeel van dit derde weg-beleid werd het activerend welfare-to-work beleid. Dit

²⁷⁷ Brown, 'Industrial relations in Britain', 7.

²⁷⁸ Ibidem, 7.

²⁷⁹ Ibidem, 7.

²⁸⁰ Glynn & Wood, 'New Labour's Economic Policy', 16.

²⁸¹ Ibidem, 16.

²⁸² Ibidem, 16.

²⁸³ Tony Blair & Gerhard Schröder, *Europe: The Third Way/Die Neue Mitte*, paper presented during the 2000 European Parliament electoral campaign, June 1999.

<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/suedafrika/02828.pdf> (geraadpleegd 8 juni)

²⁸⁴ Blair en Schroder, 'Europe, the third way'.

gebeurde met gevoel voor historische parallel onder de noemer van de 'New Deal'. Het doel van de programma's was om werkloosheid te verminderen middels gesubsidieerde arbeid en beroepsgerichte trainingen,²⁸⁵

Nadat Blair in 2001 met de economische wind in de rug met grote meerderheid werd herkozen als Prime-Minister, richtte de regering zich op verdere uitbreiding van het welfare-to-work beleid. De werkloze beroepsbevolking moest beter geoutilleerd worden om aan te kunnen haken bij de eisen aan arbeid in de 21e eeuw. In de tweede termijn van Blair werden vele werkzoekenden in de New Deal trajecten opgenomen. Over de successen van de programma's bestaat echter debat.²⁸⁶ Ook ontstond er kritiek op het beleid van Blair omdat werklozen voornamelijk aan laagbetaalde banen geholpen werden in een sterk gedereguleerde arbeidsmarkt. Ondanks de invoering van het minimumloon en de dure Working Families Tax Credit, waarmee elke fulltime werknemer met een gezin 214 pond per week werd gegarandeerd, verslechterde de positie van mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt.²⁸⁷

Ook in de tweede termijn van Blair werden enkele verdere reguleringen doorgevoerd. Werkgevers werd verplicht tot het uitkeren van hogere vakantiegelden, de arbeidsduur werd verkort en in bedrijven van 150 of meer werknemers werd het werkgevers verplicht om werknemers te informeren en consulteren over grote veranderingen in de bedrijfsvoering.²⁸⁸ Maar, Blair's tweede termijn stond toch voornamelijk in het teken van de oorlog in Irak.

Kort voor de derde historische overwinning van Blair in 2005 gaf hij aan dat dit zijn laatste termijn als partijleider zou worden. Blair werd in 2007 vervangen door Gordon Brown. De kritiek op Labour en Brown werd met het uitbreken van de crisis in 2008 enorm. De grootschalige dereguleringen van de Britse financiële sector waren namelijk niet zozeer onder Thatcher, maar met name in 1998 onder Labour en de toenmalige minister van Financiën Gordon Brown doorgevoerd.²⁸⁹

²⁸⁵ Glynn & Wood, 'Economic policy under labour', 53.

²⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: Shackleton, "Britain's Labor Market Under the Blair Governments.", 469, en; E. Shaw, 'The Blair government, Labour market flexibility and the social democratic project in Britain', 6.

²⁸⁷ Eric Shaw, The Blair Government, Labour Market Flexibility and the Social Democratic Project in Britain, Paper prepared for conference on social governance in a global era- Beyond 20th Century Social-Democracy. The Globalization & Governance Project, Oktober 14-15, 2003, Hokkaido University, Japan, 21.
<http://lex.juris.hokudai.ac.jp/global-g/paper/1-15.pdf> (geraadpleegd, 18 mei)

²⁸⁸ J.R. Shackleton, "Britain's Labor Market Under the Blair Governments." *Journal of Labor Research* 28.3 (2007): 455.

²⁸⁹ Bos, 'De derde weg voorbij', 7.

3.2.4. Deelconclusie

De liberalisering van de arbeidsmarkt en de verzwakking van de positie van arbeid nam met het aantreden van Thatcher een enorme vlucht. De macht van de vakbonden werd enorm ingeperkt, het ontslagrecht werd verder versoepeld, en er werd op grote schaal geprivatiseerd. De werkloosheid nam daarmee enorm toe, maar de economische prestaties verbeterden. (zie: tabel 5)

Ondanks dat in het driepartijen-systeem een linkse uitdager ontbrak, bleef Labour aanvankelijk vasthouden aan traditionele sociaal-democratische waarden. Deze stellingname in het politiek-economische dilemma kan verklaard worden door het sterk pluralistische karakter van het Verenigd Koninkrijk²⁹⁰ De vakbonden waren van grote invloed op de beleidsrichting van de Labour partij.²⁹¹ Maar, binnen de partij ontstond tweestrijd toen de afgesplitste SDP een coalitie aanging met de liberalen, en bij de verkiezingen van 1986 veel stemmen won ten koste van Labour. Het werd de partij in toenemende mate duidelijk dat het zonder de middenstem een weinig vruchtbare toekomst tegemoet ging.

Toen in 1993 de macht van de vakbonden middels organisatorische hervormingen van de partijstructuur werd ingeperkt ontstond er grotere ruimte voor programmatische vernieuwing.²⁹² Tot die tijd hadden de vakbonden bijvoorbeeld een vetostem in de keuze voor de partijleider gehad. Met de afgezwakte macht van de vakbonden kon er een *office-seeking* strategie worden aangewend.²⁹³ De naamswijziging stond symbool van die vernieuwing.

Blair slaagde er in een groot deel van die middenstem voor zich te winnen. Na zijn aantreden werd snel duidelijk dat de 'nieuwe' arbeiderspartij niet langer de oude arbeiderspartij was. De moderne sociaal-democraat was dan wel geen laissez-faire neoliberal, maar stond wel een samenleving voor waarbij flexibele markten gecombineerd werden met een nieuw gedefinieerde rol voor een actieve staat, aldus Blair.²⁹⁴ De hoofdinvestering van die staat moest gericht zijn op het investeren in menselijk en sociaal kapitaal.²⁹⁵ Grote kritiek op Blair was echter dat het activerende

²⁹⁰ Steve Coulter, 'Lobbying for Change: Labour Market Policymaking in a 'Liberal Market Economy''. Paper for LSE Conference: 'Emerging Research in Political Economy and Public Policy', 11th March 2009. 3. <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/events/2008-09/Coulter.pdf> (geraadpleegd 11 mei 2017)

²⁹¹ Kitschelt, 'European social democracy between political economy and electoral competition,' 343.

²⁹² Thomas Quinn, 'Organisational Reform in British Labour Party Since 1983', Submitted for the Doctor of Philosophy (PHD) Degree. Umi Number: U615459, (Ann Arbor: UMI Dissertation Publishing/ProQuest LLC, 2014), 227. <http://www.theses.lse.ac.uk/2510/1/U615459.pdf>. (geraadpleegd 10 juni 2017)

²⁹³ Quinn, 'Organisational Reform in the British Labour Party', 227.

²⁹⁴ Blair & Schröder, 'Europe, the third way'.

²⁹⁵ Ibidem.

welfare-to-work beleid niet zozeer aan kapitaalformatie bijdroeg , maar dat met het beleid van New Labour voornamelijk werkgelegenheid werd gegenereerd in sectoren van de arbeidsmarkt met slechte arbeidsomstandigheden en laagbetaalde banen.²⁹⁶

Met het duale sociaal-economische beleid van New Labour dat onder de noemer van 'The Third Way' werd verkocht, werden wel bepaalde dereguleringen teruggedraaid en de sociale zekerheid voor met name tijdelijke werknemers verbeterd. Vanaf het aantreden van de Labour regering in 1997 werd de dalende trend in de *social expenditure* als percentage van het BBP gekeerd. Met een groeiend BBP en een dalende werkloosheid namen de sociale uitgaven na 1998 toe. Ook verbeterde de *employment protection rate* van zowel reguliere als tijdelijke contracten, maar deze bleven in vergelijking met Duitsland en Nederland zeer laag. Opvallend is ook dat het aandeel tijdelijke arbeid in de werkzame beroepsbevolking vanaf het aantreden van Blair blijvend daalde van 7.39% tot 5.79% in 2006, om vervolgens licht te stijgen tot 6.11% in 2010. Vergeleken met Nederland en Duitsland een zeer laag cijfer en een tegengestelde trend.

Tabel 7: Verenigd Koninkrijk

	Percentage Werkloos- heid	Social Expendit ure	Percentage tijdelijke arbeid	Percentage deeltijd- arbeid	BBP	Employment Protection regular contracts	Employment Protection Temporary contracts
1980	na	15.6	na	na	-2,0	na	na
1981	na	16.9	na	na	-0.8	na	na
1982	na	17.3	na	na	2,0	na	na
1983	10.82	18.1	5,50	18.43	4.2	na	na
1984	10.86	18.1	6.16	19.57	2.3	na	na
1985	11,20	18.2	7.02	19.67	4.2	1.1	0.25
1986	11.24	18.2	7.03	20.2	3.2	1.1	0.25
1987	10.32	17.4	6,30	20.81	5.4	1.1	0.25
1988	8.51	16.1	6.02	20.52	5.8	1.1	0.25
1989	7.11	15.5	5.39	20.21	2.6	1.1	0.25
1990	6.87	15.2	5.24	20.11	0.7	1.1	0.25
1991	8.59	16.5	5.32	20.7	-1.1	1.1	0.25

²⁹⁶ Shaw, 'The Blair Government', 19.

1992	9.77	18.1	5.54	21.52	0.4	1.1	0.25
1993	10.19	18.7	5.86	22.13	2.5	1.1	0.25
1994	9,30	18.4	6.45	22.39	3.9	1.1	0.25
1995	8.49	18.3	6.99	22.32	2.5	1.1	0.25
1996	7.91	18.1	7.05	22.89	2.5	1.1	0.25
1997	6.81	17.6	7.39	22.9	3.1	1.1	0.25
1998	6.14	17.9	7.06	22.98	3.2	1.1	0.25
1999	5.92	17.7	6,80	22.95	3.3	1.1	0.25
2000	5.37	17.7	6.96	23.3	3.7	1.26	0.25
2001	5,00	18.5	6,75	22.7	2.7	1.26	0.25
2002	5.13	18.6	6,39	23.05	2.4	1.26	0.25
2003	4.95	19,0	6,11	23.33	3.5	1.26	0.38
2004	4,70	19.5	6,02	23.41	2.5	1.26	0.38
2005	4,79	19.4	5,75	22.93	3	1.26	0.38
2006	5.35	19.2	5,79	23.09	2.5	1.26	0.38
2007	5.28	19.5	5,84	22.88	2.6	1.26	0.38
2008	5.62	20.9	5,41	22.96	-0.6	1.26	0.38
2009	7.55	23,0	5,64	23.93	-4.3	1.26	0.38
2010	7.81	22.8	6,11	24.63	1.9	1.26	0.38

Bron: OECD.

Tabel 8: Verkiezingsuitslagen Verenigd Koninkrijk 1979-2010

1979: Conservatives: 43.9% (339 seats) Labour: 36.9 % (269 seats) Liberal: 13,8 % (11 seats)	1983: Conservatives: 42.4 % (397 seats) Labour 27,6% (209 seat) Liberal 25,4% (23 seats)
1987: Conservatives: 42.2 % (376 seats) Labour 30.8% (229 seat) Liberal 22.6% (22 seats)	1992: Conservatives: 41.9 % (336 seats) Labour 34.4% (271 seat) Liberal 17.8% (20 seats)
1997: Conservatives: 30.7 % (165 seats)	2001: Conservatives: 31.7 % (166 seats)

Labour 43.2% (418 seat) Liberal 16.8% (46 seats)	Labour 40.7% (413 seat) Liberal 18.3% (52 seats)
2005: Conservatives: 32.4 % (198 seats) Labour 35.2% (355 seat) Liberal 22.0% (62 seats)	2010: Conservatives: 36.1 % (306 seats) Labour 29.0% (258 seat) Liberal 23.0% (57 seats)

Conclusies

In deze thesis heb ik onderzocht hoe de PvdA, de SPD en Labour zich hebben verhouden tot liberalisering van de arbeidsmarkt in de periode 1980-2010. In alle drie de landen verloren de sociaal-democratische partijen rond het begin van de jaren tachtig de status van regeringspartij. En, in alle drie de landen werden de arbeiderspartijen opgevolgd door regeringen die meer markt en minder overheid voorstonden. Ten aanzien van de arbeidsmarkt kenmerkte dit neo-liberale beleid zich door een verschuiving van vraagzijde- naar aanbodzijde-beleid. Dit aanbodzijde-beleid richtte zich op dereguleringen, flexibilisering van de arbeidsmarkt en bezuinigingen op sociale zekerheid. De intensiteit van de hervormingen die volgden, verschilde tussen de drie landen echter fors.

In het Verenigd Koninkrijk en Nederland, die de crisis van de jaren zeventig slechter hadden doorstaan dan Duitsland, was de beleidsomslag groter. De mate van hervormingen waren in de eerste plaats dan ook sterk afhankelijk van de economische situatie.

Thatcher ging met de bezem door de porseleinkast. Die kast was in het Verenigd Koninkrijk echter veel minder goed gevuld dan in Nederland. Het sociale voorzieningenniveau was in het Verenigd Koninkrijk van oudsher een stuk lager dan in het 'continentale' Nederland en Duitsland. Desalniettemin werden onder de Conservatieve regeringen de ziektewet versoepeld, de werkloosheidsuitkeringen verder verlaagd en het ontslagrecht versoepeld. Het meest ingrijpend waren echter de verschillende wetten waarmee de macht van de vakbonden werd beteugeld.

Ook de kabinetten onder leiding van Lubbers stelden orde op zaken met door henzelf geproclameerd 'no nonsense' beleid. Op het gebied van de arbeidsmarkt werden zodoende de WAO- en de WW- uitkeringen fors verlaagd, bovenop de eerdere verlaging van alle sociale uitkeringen met drie procent. Maar, grote dereguleringen ter bevordering van flexibilisering bleven uit. Zo werd aan de ontslagbescherming bijvoorbeeld niet getornd.

In Duitsland, dat de crisis van de jaren zeventig beter had doorstaan, bleven bezuinigingen op de sociale voorzieningen ondanks voorgestelde maatregelen geruime tijd uit. Wel werd de arbeidsmarkt licht gedereguleerd met een wet die het voor werkgevers mogelijk maakte om werknemers de eerste achttien maanden onder meer flexibele omstandigheden aan te nemen. Aan de strenge ontslagbescherming werd niet getornd. Het uitblijven van grote hervormingen kan enerzijds worden verklaard doordat het economisch herstel snel na aantreden van de eerste regering-Kohl intrad. Maar ook de werknemers- én werkgeversorganisaties bleken een remmende werking op de hervormingen te hebben. Pas in de loop van de jaren negentig werden er onder druk van de oplopende werkloosheid en achterblijvende economie grote hervormingen doorgevoerd.

De 'new politics' vanaf het begin van de jaren tachtig stelden de PvdA, de SPD en Labour

voor wat Kitschelt het politiek-economische dilemma van de sociaal-democratie noemde. Óf sociaal-democratische partijen verzetten zich tegen het beleid van liberalisering, waarmee zij zich onmogelijk maakten als mogelijke coalitiepartner voor centrumpartijen die wel voorstander van marktliberalisering waren, óf zij stelden zich open voor programmatische vernieuwing en een gematigder houding ten aanzien van de markt. Hiermee liepen de partijen het risico zich te vervreemden van de traditionele achterban, maar konden mogelijk wel de kiezer in het midden voor zich winnen.

Binnen de PvdA gingen al snel na het aftreden van den Uyl in 1986 de eerste stemmen op die aandrongen op heroriëntatie. Het rapport 'Schuivende Panelen' was daarin een eerste stap, alhoewel het idee van meer markt en minder overheid met grote voorzichtigheid werd gebracht. Tussen de verschijning van het rapport in 1987 en de Den Uyl-lezing van Kok in 1995 maakte de PvdA een ware gedaantewisseling door. Tot eind jaren tachtig was er aan de sociaal-economische koers die de partij sinds Nieuw Links had gevaren weinig veranderd. In 1995 schudde Kok de laatste ideologische veren af, en regeerde de partij in een coalitie met de vroegere liberale aartsvijand.

De dilemma's uit het model van Kitschelt zijn behulpzaam in het duiden van deze politieke omslag. Met het aftreden van den Uyl kwam er meer mogelijkheid tot heroriëntatie en modernisering. (dilemma 3) Aangezien een grote linkse uitdager ontbrak, en een toenemend deel van de partijleden een meer *office-seeking* georiënteerde koers nastonden, nam de bereidheid toe om het risico van het omarmen van liberalisering te nemen. (dilemma 2) Toen Kok aandrong op het steunen van bezuinigingen op de WAO, werd een laatste slag tussen traditionalisten en moderniseerders beslist in het voordeel van laatstgenoemde. Dit kostte de partij leden en stemmen bij de verkiezingen van 1994, maar de transitie was compleet.

In de Paarse kabinetten voerde de PvdA ten aanzien van de arbeidsmarkt een soort aanbodzijde-beleid light. Mede door de goede economische ontwikkelingen werd er niet verder bezuinigd op de sociale zekerheid voor werknemers, maar de partij droeg in die Paarse jaren onmiskenbaar bij aan de liberalisering van de arbeidsmarkt.

Onder de vlag van de operatie 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit' werd een keur aan hervormingen doorgevoerd. Zo werd met het doel de activering te vergroten en het ziekteverzuim en oneigenlijke gebruik van arbeidsongeschiktheidsregelingen terug te dringen, marktwerking geïntroduceerd in de uitvoer van bepaalde sociale voorzieningen.

Blijkens de beleidsdocumenten, verkiezingsprogramma's en regeringsverklaringen ontwikkelde de partij in die periode een positieve conceptie van het begrip flexibilisering. Met flexibilisering van de arbeidsmarkt zou enerzijds adequaat ingesprongen kunnen worden op de

veranderende behoefte aan passende arbeid van de markt, maar anderzijds was flexibilisering ook een gevolg van de veranderende behoeftes van werknemers. Maar, deze benadering is maar ten dele te verantwoorden.

In deze thesis is de rol van de veranderde behoefte van werknemers aan meer flexibelere dienstverbanden in het postindustriële tijdperk onderbelicht gebleven. Vele studies wijzen echter inderdaad op de veranderde voorkeuren en behoeften van werknemers sinds de jaren tachtig. De toename van het percentage vrouwen op de arbeidsmarkt, en mannen die in toenemende mate in deeltijd wilden gaan werken worden daarbij veelvuldig genoemd.²⁹⁷

Maar terugkijkend op de ontwikkelingen in de jaren negentig ontbrak het de PvdA aan een adequate differentiëring van het concept flexibiliteit. Want er bestond ook een grote groep werknemers voor wie het werken onder meer flexibele omstandigheden uit nood geboren was. Zij werden door de toenemende flexibilisering meer overgeleverd aan de grillen van de markt.

Met de wet Flexibiliteit en Zekerheid trachtte het tweede Paarse kabinet enerzijds aan de groeiende marktvaart van tijdelijke arbeid te voldoen, en anderzijds de tijdelijke werknemers meer zekerheid te bieden. Bestudering van de wet en de gevolgen voor de arbeidsmarkt laat echter zien dat de wet meer tegemoet kwam aan flexibiliteit dan aan zekerheid. Bovendien was met de WAADI uit 1998 de uitzendbranche ingrijpend gedereguleerd. Het aandeel tijdelijke arbeid als percentage van de beroepsbevolking, nam na doorvoering van de Paarse wetten dan ook snel toe, terwijl data van het OECD indiceerden dat het beschermingsniveau van tijdelijke arbeid fors afnam.

De electorale afstraffing van de PvdA in 2002 is niet te verklaren aan de hand van Kitschelt's model. De partij werd namelijk niet afgerekend op de gemaakte keuzes ten aanzien van het politiek-economische dilemma, maar door de onvrede die onder grote groepen in de samenleving bestond met de politieke blinde vlek van de Paarse kabinetten ten aanzien van integratie, criminaliteit en problemen in de zorg.

Door de slechte economische ontwikkelingen en de toenemende werkloosheid kwamen sociaal-economische thema's echter snel weer bovenaan de politieke agenda te staan. Het tweede kabinet-Balkenende werd een bezuinigingskabinet. Ten aanzien van de sociale zekerheid voor werknemers resulteerde dit in sterke versoering van de WAO en forse verkorting van de duur van de WW. Voorts werd reorganisatie van de uitvoeringsorganen doorgevoerd. Deze hervorming was echter door de Paarse kabinetten voorbereid en vormgegeven, en moet in het licht worden gezien van de operatie 'Marktwerving, deregulering en wetgevingskwaliteit'.

De terugkeer in de oppositiebanken en het aantreden van een regering die uitgesproken neo-

²⁹⁷ Zie bijvoorbeeld: WRR, *Een werkend perspectief*; Wilthagen & Tros, 'The concept of flexicurity'; Houwing, *A Dutch Approach to Flexicurity*.

liberaal beleid voerde, maakte het politiek-economische dilemma voor de PvdA weer urgent. De weifelende houding van Bos leidde bij de verkiezingen van 2006 tot wederom groot electoraal verlies. Met de keuze van Bos om zich niet uit te spreken voor linkse samenwerking hield hij de mogelijkheid van de PvdA als coalitiepartner van de andere grote partijen open. De keuze leidde ondanks het verlies wel tot regeringsdeelname, maar ging ten kostte van een groot deel van de linkse achterban, waardoor de SP een serieuze uitdager werd.

Door de financiële crisis van 2008 trad het debat over de balans in de verhouding tussen markt en plan weer op de voorgrond. Dat resulteerde in beleid dat er op gericht was de positie van arbeid ten opzichte van de markt weer middels overheidsinterventie te beschermen. Maar ook binnen de PvdA zelf werd het debat weer gevoerd. In de reflectieve den Uyl-lezing van Wouter Bos, stuurde de partijleider aan op herbezinning op het politiek-economische paradigma dat sinds de Paars I werd gehanteerd.

Zowel door de SPD in Duitsland als Labour in het Verenigd Koninkrijk werden er in de loop van het tijdperk van de 'new politics' vergelijkbare keuzes gemaakt in het politiek-economische dilemma. Ondanks de verschillende politieke stelsels en institutionele inrichting op het gebied van de arbeidsverhoudingen, werd door beide partijen de koers verlegd naar een meer positieve conceptie van de werking van de markt. In het Verenigd Koninkrijk gebeurde dit in aanloop naar de eerste verkiezingsoverwinning van Blair in 1997. In Duitsland vond die omslag plaats tegen het einde van de eerste regeerperiode van Schröder van 1998 tot 2002.

Door New Labour werd na de vierde opeenvolgende nederlaag doelbewust de strategie veranderd in de hoop de kiezer in het midden aan zich te kunnen binden. Bezien vanuit het model van Kitschelt was deze koerswijziging mogelijk omdat na 1992 programmatische veranderingen werden doorgevoerd waarmee de macht van de vakbonden in de partij fors werd teruggedrongen. (dilemma 3) Het risico op electorale afstraffing was door de afwezigheid van een linkse uitdager klein. (dilemma 2)

De echte omslag in de SPD vond pas in het nieuwe millennium plaats. De partij onder leiding van Schröder had de verkiezingen van 1998 niet gewonnen doordat de partij zich meer openstelde voor liberalisering, maar juist omdat zij fel oppositie voerde tegen de hervormingen van Kohl, en de kiezers bij overwinning terugdraaiing van de genomen maatregelen beloofde. Pas onder druk van de verslechterende economische situatie en de snel oplopende werkgelegenheid aan het begin van de jaren tweeduizend, werd de koers grondig verlegd. Dat kwam de partij echter duur te staan. Door de aanwezigheid van sterke linkse uitdagers Bündnis 90/ Die Grünen en PDS/Die Linke werd de SPD electoraal hard gestraft. (dilemma 2)

De kritiek op het beleid van Blair was dat de 'derde weg' op veel terreinen geen breuk

betekende met het beleid van achttien jaar conservatief bestuur. Zo werd bijvoorbeeld het beleid van privatiseringen gecontinueerd en werden verdere dereguleringen voor het bedrijfsleven doorgevoerd. Maar ten aanzien van de arbeidsmarkt is het beeld anders. Ondanks discussie over de reikwijdte, werd door Blair de positie van arbeid verbeterd. Het wettelijk minimumloon werd ingevoerd, de ontslagbescherming werd vergroot en de rechten van tijdelijke arbeid werden verbeterd.

De invloed van de sociaal-democraten op de liberalisering van de arbeidsmarkt in Duitsland geeft een ander beeld. De Hartz-hervormingen en de Agenda 2010 werden gezien als de meest ingrijpende hervormingen in de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt sinds de Tweede Wereldoorlog. Zo werden ondermeer de WW- en de bijstandsuitkeringen verlaagd en de ontslagbescherming ten aanzien van tijdelijke arbeid versoepeld.

Een aspect dat in deze thesis onderbelicht is gebleven is de invloed van Europese richtlijnen en verdragen op het arbeidsmarktbeleid in de drie landen. Die bieden een mogelijke verklaring voor de ontwikkelingen die zich in alle drie de landen onder het roer van sociaal-democratische regeringen voordeden. Ondanks de verschillen in economische prestaties en nationale context werden er door de sociaal-democratische partijen namelijk vergelijkbare houdingen aangenomen ten aanzien van activerend arbeidsmarktbeleid en de combinatie van flexibilisering en zekerheid.

Tot slot kan concluderend gesteld worden dat het beleid dat door de PvdA, de SPD en Labour na verlegging van de koers en terugwinning van de macht gevoerd werd, meer als een continuering dan als een breuk met het beleid van de conservatieve liberale kabinetten die zij opvolgden kan worden gezien. In ieder geval is de klassieke tegenstelling tussen het liberalisme en de sociaal-democratie in de laatste drie decennia in alle drie de landen sterk vervaagd.

Bibliografie

Addison, John T. & Stanley Siebert, 'Labor Market Reform in the United Kingdom: From Thatcher to Blair', *Journal of Private Enterprise* 15.2 (2000), pp.1-38.

Asscher, L. 'Het gaat niet alleen om vast-flex maar ook om respect', *De Volkskrant*, 27 juni 2015. <http://www.volkskrant.nl/economie/-het-gaat-niet-alleen-om-vast-of-flex-maar-ook-om-respect~a4089380/> (geraadpleegd 12 mei 2017)

Becker, Uwe, 'Welfare state development and employment in the Netherlands in comparative perspective', *Journal of European Social Policy*, (2000), vol. 10 (3), pp. 219-239.

Beer, Paul de, 'Sociale partners moeten eigen verantwoordelijkheid claimen.' *Zeggenschap/Tijdschrift over Arbeidsverhoudingen* 14.2 (2003), pp.42-44.

Beer, Paul de & Rudy Wielers, 'Thema Arbeidsmarktbeleid in tijden van recessie, de kwetsbare arbeidsmarkt' *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 19, (2003) nr.4, pp. 328-331.

Berghman, J. & A. Nagelkerke (red.), *Honderd Jaar Sociale Zekerheid in Nederland* (Delft: Eburon, 2003)

Bhageloe-Datadin, Rita, 'De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *De Nederlandse Economie 2012* (Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2013)

Blair, Tony & Gerhard Schröder, *Europe: The Third Way/Die Neue Mitte*, paper presented during the 2000 European Parliament electoral campaign, June 1999. <http://library.fes.de/pdffiles/bueros/suedafrika/02828.pdf> (geraadpleegd 8 juni)

Bos, Wouter, 'De derde weg voorbij' 21e Den- Uyl-lezing, 25 januari 2010, 7. <https://www.pvda.nl/wp-content/uploads/2010/01/10325-denuyl-lezingwouterbos.pdf> (geraadpleegd 10 juni 2017)

Braak, Bart Van den, 'WAO-crisis PvdA 1991', *De hofvijver*, jaargang 5 nummer 33, 31 augustus, 2015. http://www.montesquieu-instituut.nl/id/vjw5hnt2e9z2/wao_crisis_pvda_1991 (geraadpleegd 29 maart 2017)

Braunthal, Gerard, 'Opposition in the Kohl era: The SPD and the left', *German Politics*, 7:1, 2006, pp. 143-162.

Brown, William, 'Industrial Relations in Britain under New Labour, 1997-2010: a post mortem', *Journal of Industrial Relations*, 53.3, (2011) pp. 402- 413.

Busch, Andreas, 'Globalisation and National Varieties of Capitalism: The Contested Viability of the 'German Model' *German Politics*, vol.14 (2005) No.2, pp. 125–139.

Coulter, Steve, 'Lobbying for Change: Labour Market Policymaking in a 'Liberal Market Economy''. Paper for LSE Conference: 'Emerging Research in Political Economy and Public Policy', 11th March 2009. pp. 1-21. <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/events/2008-09/Coulter.pdf> (geraadpleegd 11 mei 2017)

- Engbersen, G., J.C. Vrooman, & E. Snel (red.), *Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999)
- Esping-Andersen, Gøsta, 'After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy', in: G. Esping-Andersen (red.), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies* (London: Sage Publications Ltd., 2006)
- FNV, 'Marktwerving? Time-out!', Amsterdam, maart 2007
- Fourcade-Gourinchas, Marion & Sarah L. Babb, 'The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries', *American Journal of Sociology* (2002) Vol. 108, No. 3, pp. 533-579.
- Fortuyn, Pim, *De Puinhopen van acht jaar Paars*, (Rotterdam, Speakers Academy, 2002)
- Gestel, Nicolette van, Paul de Beer & Marc van der Meer, *Het hervormingsmoeras van de verzorgingsstaat. Veranderingen in de de organisatie van de sociale zekerheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009)
- Geurden-Slis, Magreet, 'Uitzendbranche, (Branchebeschrijving 2000-2006)', (Den/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2008)
- Glyn, Andrew and Stewart Wood, 'New Labour's Economic Policy: How Social-Democratic is the Blair Government?' *The Political Quarterly* 72.1 (2001) pp. 50-66.
- Green-Pedersen, Cristoffer, *The Politics of Justification, Party competition and Welfare-State retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002).
- Green Pedersen, C. & K. van Kersbergen, 'The Politics of the "Third Way" The Transformation of Social Democracy in Denmark and the Netherlands.' Paper for the ECPR Joint Session of Workshops, Grenoble, 6-11 April 2001 Workshop 11: "Third Ways in Europe"
- Green-Pedersen, Christoffer, Kees van Kersbergen & Anton Hemerijck, 'Neo-liberalism, the 'third way' or what? Recent social democratic welfare policies in Denmark and the Netherlands', *Journal of European Public Policy*, 8:2 (2001) pp. 307-325.
- Harvey, David, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2005)
- Hay, Colin, *The Political Economy of New Labour; Labouring under false pretences?* (Manchester: Manchester University Press, 1999)
- Holsteyn, Joop van, & I. Galen, 'Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002', *West European Politics*, 26:2, (2003) pp. 41-66.
- Holsteyn, Joop van, & I. Galen, 'The Dutch parliamentary elections of 2003', *West European Politics*, 27:1, (2004), pp.157-164.
- Holsteyn, Joop van, 'The Dutch Parliamentary Elections of 2006', *West European Politics*, 30:5,

(2007) pp. 1139-1147.

Houwing, H., *A Dutch Approach to Flexicurity: negotiated change in the organization of temporary work*, PhD dissertation University of Amsterdam, funded by Dutch Organisation for Scientific Research, NOW (*Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek*), and the Amsterdam School for Social Science Research (ASSR), (2010)

Jacobi, Lena & Jochen Kluwe, 'Before and After the Hartz Reforms: The Performance of Active Labour Market Policy in Germany', *Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit*, April 2006, 2, pp 1-30.

Jong, Philip de, 'The Dutch Cure: over het succes van privatisering van Ziektewet en WIA', Achtergrondpaper bij voordracht op het ACIS symposium: De Arbeidsongeschiktheidsverzekering. <http://.acis.uva.nl/binaries/content/assets/subsites/amsterdam-centre-for-insurance-studies/map-1/> (geraadpleegd 6 april)

Kalma, Paul, 'Het Revisionisme van J.M. den Uyl', *Socialisme & Democratie* 12 (1997) pp. 507-529.

Kemmerling, Achim & Oliver Bruttel, 'New politics' in German labour market policy? The implications of the recent Hartz reforms for the German welfare state, *West European Politics*, 29:1, (2006) pp. 90-112.

Kitschelt, Herbert, 'European social democracy between political economy and electoral competition', in: Herbert Kitschelt et al. (red.), *Continuity and change in contemporary capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) pp. 317-345.

Kok, Wim, *We laten niemand los*, Den Uyl-lezing, December 11, 1995.

Koning, J. de, 'Schuivende Panelen': het begin van een discussie.' In: *Christen Democratische Verkenningen* 2/88, (1988) pp. 50-57.

Koole, Rudolf, 'De ondergang van de sociaal-democratie?: de PvdA in vergelijkend en historisch perspectief.' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992*. (Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen., 1993) pp.73-98.

Krieger, Joel, 'Social Policy in the age of Reagan and Thatcher', in: Joel Krieger, *Reagan, Thatcher and the Politics of Decline* (Cambridge: Polity Press; New York: Oxford University Press, 1986)

Labour Party, 'Britain will win with labour', Verkiezingsprogramma Labour Party 1987. <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab87.htm> (geraadpleegd 26 mei 2017)

Labour Party, 'The New Hope for Britain', Partijmanifest Labour Party, 1983. <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab83.htm> (geraadpleegd 26 mei 2017)

Lavelle, A. *The death of social democracy: political consequences in the 21st century*, Ashgate Publishing, Ltd.,(2013) Part I, chapter II 'Social Democracy and Neo-liberalism' , pp. 1-20. http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/23158/53682_1.pdf?sequence=1 (geraadpleegd 22 februari 2017)

Marx, P. & G. Schumacher, 'Will to Power? Intra-Party conflict in Social Democratic Parties and the Choice for Neoliberal Policies in Germany, The Netherlands and Spain (1980-2010)', *European Political Science Review* (2013) 5:1, pp.151-173.

Matthews, Kent, Patrick Minford & Stephen Nickell, (et al.), 'Mrs Thatcher's Economic Policies 1979-1987', *Economic Policy*, Vol. 2, (1987) No. 5, pp. 57-101.

Ministerie van Algemene Zaken, 'Werken aan de toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven'', Secretariaat ministerraad, 2009.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 'Kabinet kiest voor dynamisering arbeidsmarkt', SZW, Directe communicatie, 22 april 2005, Nr. 05/011

NRC Handelsblad, 'VVD Groter dan de PvdA' , 16 december, 2000.

<https://www.nrc.nl/nieuws/2000/12/16/vvd-groter-dan-de-pvda-7522635-a534847> (geraadpleegd 18 mei 2017)

OECD (2017), Harmonised unemployment rate (HUR) (indicator). doi: 10.1787/52570002-en (geraadpleegd 27 juni 2017)

OECD (2017), Part-time employment rate (indicator). doi: 10.1787/f2ad596c-en (geraadpleegd 11 mei 2017)

OECD (2017), Quarterly National Accounts: Quarterly Growth of real GDP, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=350#> (geraadpleegd 26 april 2017)

OECD (2017), Social spending (indicator). doi: 10.1787/7497563b-en (geraadpleegd 11 juni 2017)

OECD (2017), Strictness of employment protection: regular contracts (indicator), doi: 10.1787/data-00318-en (geraadpleegd 4 mei 2017)

OECD (2017), Strictness of employment protection: temporary contracts (indicator),doi: 10.1787/data-00319-en (geraadpleegd 4 mei 2017)

OECD (2017), Temporary employment (indicator). doi: 10.1787/75589b8a-en (geraadpleegd 11 mei 2017)

Oorschot, Wim, van, 'The Dutch Welfare State: Recent Trends and Challenges in Historical Perspective', *European Journal of Social Security*, Volume 8 (2006) no.1, pp. 57-76.

Orlow, D., 'The Paradoxes of Success. Dutch Social Democracy and its Historiography', *BMGN*, 110 -1 (1995) pp. 40-51.

Oudenampsen, Merijn, 'A Dialectic of Freedom: The Dutch Post-War Clash Between Socialism and Neoliberalism', *Socialism and Democracy*, 30:1, (2016) pp. 128-148.

Paridon, Kees, van, 'Duitsland en de Europese Unie: van koploper tot achterblijver', *Internationale Spectator*, LVIII (2004) nr.4, pp.176-181.

Pierson, Paul, 'The new politics of the welfare state', *World Politics*, vol.48 (1996) No.2, pp. 143-

Quinn, Thomas, 'Organisational Reform in British Labour Party Since 1983', Submitted for the Doctor of Philosophy (PHD) Degree. (Ann Arbor: UMI Dissertation Publishing/ProQuest LLC, 2014), Umi Number: U615459. <http://www.theses.lse.ac.uk/2510/1/U615459.pdf>. (geraadpleegd 10 juni 2017)

PvdA, Commissie Programmatische Vernieuwingen, 'Schuivende Panelen, Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie', Amsterdam, november 1987.²⁹⁸

PvdA, 'De toekomst is van Iedereen' Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1986.

PvdA, 'Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA. Rapport van de commissie-Van Kemenade, Amsterdam, 1991.

PvdA, 'Een wereld te winnen', verkiezingsprogramma 1998.

PvdA, 'Eerlijk Delen', Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1982.

PvdA, Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1989.

PvdA, 'Samen Sterker', Verkiezingsprogramma Partij van de Arbeid, 2006.

PvdA, "Samen voor de toekomst, idealen en ambities 2010", Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 2002-2006.

PvdA, 'Wat Mensen Bindt', Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998.

Shackleton, J.R., 'Britain's Labor Market Under the Blair Governments.' *Journal of Labor Research* 28.3 (2007) pp. 454-476.

Shaw, Eric, 'The Blair Government, Labour Market Flexibility and the Social Democratic Project in Britain,' Paper prepared for conference on social governance in a global era- Beyond 20th Century Social-Democracy. The Globalization & Governance Project, Oktober 14-15, 2003, Hokkaido University, Japan. pp. 1-25. <http://lex.juris.hokudai.ac.jp/global-g/paper/1-15.pdf> (geraadpleegd 18 mei 2017)

Smit, Annemieke, 'Beheer van arbeidspools nog omstreden', NRC Handelsblad, 2 februari 1990. <https://www.nrc.nl/nieuws/1990/02/02/beheer-van-arbeidspools-nog-omstreden-6922742-a974873> (geraadpleegd 20 maart 2017)

Starke, Peter, 'The politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review', *Social Policy & Administration* vol.40, (2006) No.1, pp. 104-120.

Stellinga, Bart, *Dertig jaar privatisering, verzelfstandiging en marktwerking* (Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press, 2012),

Stichting van de Arbeid, *Een Nieuwe Koers: agenda voor et cao-overleg 1994 in het perspectief*

²⁹⁸ Alle geraadpleegde PvdA programma's zijn beschikbaar via: Repositories Documentation Centre Dutch Political Parties van de Rijksuniversiteit Groningen, via: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/>(geraadpleegd 2 maart 2017)

van de middellange termijn, no. 9/93, December 16, The Hague

Stichting van de Arbeid, *Nota 'Flexibiliteit en Zekerheid'*, (Den Haag: Stichting van de Arbeid, 1996) no.2/96.

Streeck, Wolfgang & Trampusch, Christine, 'Economic reform and the political economy of the German welfare state', *German Politics*, 14:2, (2005) pp.174-195.

Thorpe, A., *History of the British Labour Party*, Third Edition. (Londen: Palgrave Macmillan, 2008)

Trouw, 'Opschudden arbeidspolitiek haast onmogelijk', Trouw (politieke redactie), 23 mei 2008.
<https://www.trouw.nl/home/opschudden-arbeidsmarkt-politiek-haast-onmogelijk~a5936bb3/>
(geraadpleegd 2 juni 2017)

Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1982', 21ste vergadering, 22 november, 1982.

Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1989', 14e vergadering, 27 november 1989, TK 14, 308.

Tweede Kamer, 'Regeringsverklaring 1994', 86ste vergadering, 31 augustus 1994, TK 86, 86-5805 - 85 5870.

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Regeerakkoord 1994', Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 715, nr.11.

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Regeerakkoord 1998', Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 26 024, nr.10.

Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit', vergaderjaar 1994-1995, 24 036, nr. 1.

Tweede Kamer der Staten Generaal, 'Beleidsprogramma 2004-2007', Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29 202, nrs.1-2.

Vaut, Simon, et al., *Economics and Social Democracy* (Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, may 2011) 3rd, updated edition.

Vis, Barbara en Kersbergen, Kees, van, *De verzorgingsstaat* (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2016).

Vogels, Els en Charlotte van Trier, 'Wanneer is actief arbeidsmarktbeleid effectief?' *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken* 19, (2003) nr 3, pp. 245-256.

De Volkskrant (red.), 'Reacties politieke partijen', De Volkskrant, 16 september, 2003.
<http://www.volkskrant.nl/politiek/reacties-politieke-partijen~a736621/> (geraadpleegd 29 mei 2017)

Wentholt, Niké, 'Den Uyl en het oproer van Nieuw Links. Een studie naar de gespannen verhoudingen tussen Den Uyl en Nieuw Links omtrent de anti KVP-motie', Uitgave van Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, Amsterdam, Publicatienummer 73. (www.jongehistorici.nl). (geraadpleegd 20 februari)

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR), *Een werkend perspectief; Arbeidsparticipatie in de jaren '90*, Rapporten aan de regering; 38. ('s-Gravenhage: SDU uitgeverij, 1990).

Wilthagen T. & Tros, F., 'The concept of 'flexicurity': a new approach to regulating employment and labour markets', *Transfer: European Review of labour and research*, vol. 10, (2004) no. 2, pp. 166-186.

Zohlnhöfer, Reimut, 'Partisan Politics, Party Competition and Veto Players: German Economic Policy in the Kohl Era', *Journal of Public Policy*, Vol. 23, (2003) No. 2, pp. 123-156.

Zohlnhöfer, Reimut, 'The politics of budget consolidation in Britain and Germany: the impact of blame-avoidance opportunities', *West European Politics*, volume 30, (2007) issue 5, pp. 1120-1138.